

SPECIALISTIČNO PROUČEVANJE ZAKONSKO ZAŠČITENIH NARODNOSTNIH MANJŠIN V SLOVENIJI DO OBDOBJA DRŽAVNE OSAMOSVOJITVE. ZGODOVINSKI PREGLED

SPECIALISED STUDIES OF LEGALLY PROTECTED NATIONAL MINORITIES IN SLOVENIA, BEGINNINGS TO STATE INDEPENDENCE. A HISTORIC OVERVIEW

The contribution discusses the historiography of specialised research of legally protected minorities in the Slovenian territory in three time periods: from mid-1920s, a period which coincides with the first institutional beginnings of such research in the Kingdom of Yugoslavia, and extending to the Second World War and its aftermath, and to the disintegration of the Yugoslav federation in the mid-1990s, which brought about the creation of an independent Slovenian state. Contrary to the situation regarding the Slovenian minority populations in Italy, Austria, and Hungary, the research of legally acknowledged national minorities has not always been an obvious, and even less so a privileged theme in the tradition of the Slovenian national question. Elements of such research, which were particularly "interesting for the then authorities" in the Kingdom of Yugoslavia, were present in the activity of the Minority Institute in Ljubljana from mid-1920s to early 1940s. After a relatively long interruption of activity, the research focus on the Hungarian and the Italian minorities intensified substantially. It diversified interdisciplinary (and institutionally) in the early 1960s and expanded constantly in the 1970s and 1980s, reaching its unprecedented quantitative climax a few years after Slovenia's independence, before its accession to the European Union.

Keywords: legally protected minorities, autochthonous minorities, Hungarians and Italians in Slovenia

V prispevku je obravnavan historiat specialističnega preučevanja zakonsko zaščiteneh manjšin na slovenskem prostoru in sicer v treh časovnih obdobjih; od srede dvajsetih let, oziroma prvih institucionalnih nastavkov tovrstnega preučevanja v Kraljevini Jugoslaviji, do obdobja med drugo svetovno vojno in celotnega povojnega obdobja vse do razpada jugoslovanske federacije v začetku devetdesetih let in ustanovitve samostojne slovenske države. Preučevanje zakonsko priznanih narodnih manjšin v nasprotju s slovensko manjšinsko populacijo v Italiji, Avstriji in na Madžarskem nikakor ni ves čas sodilo med samoumevne, kaj šele privilegirane teme v tradiciji slovenskega narodnega vprašanja. V času Kraljevine Jugoslavije je v zvezi z dejavnostjo Manjšinskega inštituta v Ljubljani od srede dvajsetih do začetka štiridesetih let dvajsetega stoletja sicer mogoče govoriti o elementih tovrstnega preučevanja, ki je zlasti »animalo tedanje oblasti«, po daljšem premoru pa se je raziskovalna pozornost, posvečena madžarski in italijanski manjšini, znatno povečala in interdisciplinarno (in institucionalno) diverzificirala šele v začetku šestdesetih let, zatem v sedemdesetih in osemdesetih letih konstantno naraščala, v letih po državni osamosvojitvi Slovenije in pred njenim vstopom v Evropsko unijo pa vsaj v kvantitativnem pogledu dosegla dotlej nepreženi vrhunec.

Ključne besede: zakonsko zaščitene manjšine, avtohtone manjšine, Madžari in Italijani v Sloveniji

Desetega marca leta 1939, ko se je z začetkom srbsko-hrvaških pogajanj o hrvaški avtonomiji začel proces konfederalizacije jugoslovanske monarhije, je poslanec Rada Lungulov v beograjski skupščini predlagal, naj se v slehernem izmed bodočih parlamentov osnuje posebno delovno telo za preučevanje manjšinskih vprašanj. Lungulov je med drugim dejal, so se ta vprašanja dotlej reševala zgolj na podlagi ekspertiz policijskih organov, ti pa so o tem vprašanju predložili običajno takšna poročila, kakršna so bila pogodu šefom posameznih strank. Zaradi tega naj bi se "v vsakem parlamentu" formiral "odbor za manjšinska vprašanja", ki bi jih moral preučevati "na znanstveni osnovi" in "sufilirati Kraljevski vladi kako naj jih rešuje, da bo to skladno z našimi najvišjimi nacionalnimi interesi, pri tem pa imeti pred očmi tudi zaščito naših manjšin v sosednjih državah."¹

Podobno je v začetku leta 1939 izzvenelo tudi opozorilo jugoslovanskega notranjega ministra dr. Antona Korošca. Z očitnim namigom na nacionalsocialistično Nemčijo, kjer se je cela vrsta državnih in privatnih inštitutov ter državnih in strankinih ustanov² ukvarjala s t.i. "Volkstumfragen", politična instrumentalizacija teh vprašanj pa je preko intenzivne nacifikacije nemških manjšin predstavljala enega izmed temeljev ekspanzivne politike Tretjega Reicha, se je zavzel za "znanstveno" osnovan pristop k preučevanju manjšinske problematike: "Sosednje države imajo celo množico znanstvenih in propagandnih ustanov in časopisov, ki spremljajo razvoj tega vprašanja, mi pa stojimo prekrižanih rok. Mi vse prepuščamo našim diplomatom. Tako se je dalo delati pred sto leti, danes pa nič več (...). Tudi mi moramo voditi 'znanstveno' politiko in ne smemo več prepuščati vsega čistemu naključju, usodi ..."³

Istega leta, ko je bilo v beograjskem parlamentu slišati ti dve opozorili, je v Subotici propadel že drugi poizkus, v sklopu tamkajšnje pravne fakultete ustanoviti poseben manjšinski inštitut, ki bi se ukvarjal predvsem z manjšinami na področju Kraljevine Jugoslavije. Leta 1931, ko je še vse kazalo, da bo tudi v resnici osnovan, je poročevalec v dnevniku *Slovenec* poudaril, da bo to "prvi inštitut te vrste, ker bo namenjen v prvi vrsti za narodne manjšine v državi sami in ne, kakor manjšinski inštituti v Nemčiji in Avstriji, ki se ne brigajo za svoje lastne manjšine ampak imajo predvsem nalog zasledovati usodo in gibanje nemških manjšin onstran meje." Takšnemu namenu naj bi služil "inštitut v Innsbrucku, oni v Heidelbergu, na Dunaju in v Berlinu ter madžarski v Pečuhu ob jugoslovanski meji. Vsi ti so bili

* * *

¹ Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, Ljubljana 1966, str. 413, op. 3.

² Glede pregleda rajhovskih vladnih in strankinih ustanov, ki so se ukvarjale z nemškimi manjšinami, gl. Biber, *op. cit.*, str. 276-284.

³ *Ibid.*, str. 414.

ustanovljeni za manjšine izven lastne države, medtem ko bo subotiški namenjen v prvi vrsti za narodne manjšine v mejah kraljevine Jugoslavije ...” Po načrtih prosvetnega ministrstva naj bi inštitut v Subotici obsegal tri ločene oddelke, in sicer pravnega, zgodovinskega in statističnega, delovati pa bi začel “s pričetkom prihodnjega šolskega leta. Sodelovali bodo kot dopisni člani vsi oni, ki so se že v manjšinskem vprašanju udeleževali.”⁴

Tako koncipirana zasnova univerzitetnega manjšinskega inštituta je bila v svojem času izrazito moderna, v *Slovenčevem* članku pa je bila posebej podčrtana tista “specifična diferenca”, ki naj bi subotiški inštitut ločevala od večine sorodnih ustanov. Tako je, na primer, “Europäische Nationalitäten-Korrespondenz” o podobnem poskusu na Madžarskem, ki je zaradi svoji številnih manjšin v sosednjih državah povsem odkrito odklanjala priznanje povojne teritorialne ureditve (“Nem, nem sohal!”⁵), poročala šele sredi tridesetih let, ko naj bi na pobudo akademske mladine in senata Univerze v Budimpešti tudi madžarska vlada sklenila ustanoviti “Manjšinski inštitut” v sklopu Univerze. Toda tudi takrat naj bi direktor “Manjšinskega inštituta”, madžarski statistik dr. B. Kenéz, na vprašanje, ali name-rava njegova ustanova poleg madžarskih manjšin v tujini preučevati nemško manjšino na Madžarskem, odgovoril negativno. Šele kasneje naj bi korigiral tovrstno stališče, na razširitev delovnega programa inštituta tudi na narodne manjšine “intra” in ne zgolj “extra Hungariam” pa naj bi odločilno vplivala apelacija poslanca dr. Tiborja von Rakoszya. Poslanec naj bi po pisanju omenjenega lista v tej zvezi izjavil naslednje: “Vsakemu politično izobraženemu človeku, ki mu je pri srcu usoda madžarskih manjšin na odtrganih ozemljih, mora biti jasno, da obravnavanje domačih manjšin ne more ostati brez povratnega vpliva na usodo odtrganih bratov ...”⁶

Čeprav so bila za ustanovitev subotiškega inštituta že v začetku tridesetih let namenjena proračunska sredstva, vlada načrta na koncu ni odobrila, uresničen pa ni bil niti po ponovni pobudi tik pred izbruhom druge svetovne vojne.⁷ Prav tako je ostal na papirju tudi predlog sveta srbskih kulturnih društev in ustanov, da naj se v Beogradu ustanovi poseben znanstveni inštitut, “ki bi ob sodelovanju vseh naših nacionalnih in drugih ustanov zbiral in urejal gradivo o vseh vprašanih nacionalne in državne politike, zlasti v tistih krajih, ki so nacionalno ogroženi.”⁸ Edino izjemo na področju Kraljevine Jugoslavije je torej v celotnem obdobju med obema vojnama predstavljal ljubljanski, leta 1925 s strani petih nacionalno usmer-

* * *

⁴ Jugoslavija za narodne manjšine. V Subotici se ustanovi manjšinski inštitut. *Slovenec*, 4. 6. 1931. Zahvaljujem se prof. Janezu Stergarju za kopijo članka.

⁵ Geslo madžarskih revizionistov: “Ne, ne, nikoli!”

⁶ Zgodovinski arhiv INV, fascikel 142; mapa “Inozemski manjšinski inštituti”.

⁷ Biber, *op. cit.*, str. 274.

⁸ *Ibid.*

jenih organizacij ustanovljeni Manjšinski inštitut (MI),⁹ ki je kasneje, od aprila 1931 dalje, kot samostojna institucija sodil pod prosvetno upravo Dravske banovine.¹⁰

Če se ozremo na delovni program MI, moramo ugotoviti, da je njegovo vsebino vsaj zaenkrat mogoče obnoviti le posredno, s pomočjo nemškega prevoda besedila letaka, ki ga je skupaj s spremnim dopisom inštituta iz Ljubljane prejel senator dr. Georg Grassl, ustanovitelj Kulturbunda jugoslovanskih Nemcev in kasnejši sekretar *Lige Nemcev v Kraljevini Jugoslaviji za Društvo narodov in razumevanje med narodi* ("Liga der Deutschen des Königsreiches Jugoslawien für Völkerbund und Völkerverständigung"). Grassl, ki je objavil serijo člankov v novosadskem *Deutsches Volkblatt*, je očitno poskrbel tudi za "zvest" prevod slovenskega teksta letaka ("eine möglichst wortgetreue deutsche Übersetzung") in ravno ta prevod je zatem pod naslovom "Wer ist das Minderheiteninstitut in Ljubljana?" 22. oktobra 1925 objavilo glasilo nemške manjšine v Sloveniji, *Cillier Zeitung*.¹¹

Iz nemškega prevoda poslanega gradiva so torej bralci tega časopisa lahko izvedeli, da je naloga novoustanovljenega ljubljanskega inštituta "sistematično, na znanstveni podlagi sloneče narodnoobrambno delo z ozirom na manjšine slovenskega in srbohrvaškega jezika v Italiji, Avstriji in na zahodnem Madžarskem, na tuje naselbine v severozahodni Jugoslaviji in na slovenske naselbine po vsem ostalem svetu."¹² Njegova dejavnost naj bi bila nadalje v "ohranjanju in urejanju arhiva, knjižnice in zbirke zemljevidov, v predstavitvi položaja naših manjšin s statističnimi tabelami, diagrami in zemljevidi kot tudi v uporabi zbranega gradiva v znanstvene, informativne in propagandne namene."¹³

* * *

⁹ Kot je v septembru 1951 zapisal bibliotekar Narodne in univerzitetne knjižnice Vinko Zorman v vlogi za priznanje službenega staža, je bil inštitut ustanovljen na njegovo osebno pobudo, in sicer "za preučevanje narodnostnih in manjšinskih problemov ter vzdrževan sprva z materialno podporo Jugoslovanske Maticе in Ciril-Metodove družbe, od 1. aprila 1930 dalje do italijanske okupacije pa je bil prevzet v buđzet banske uprave v Ljubljani" (Janez Stergar, Sedem desetletij ljubljanskega Inštituta za narodnostna vprašanja. Ljubljana 1995, str. 11; dalje: Sedem desetletij ...). Ob Zormanu je nastanku ljubljanskega Manjšinskega inštituta botroval tudi tajnik Ciril-Metodove družbe (CMD), kasneje v nemškem taborišču Dachau preminuli dr. Janko Mačkovšek, njegove ustanoviteljice pa so bile po navedbah v letaku, čigar vsebino je oktobra 1925 objavil *Cillier Zeitung*, poleg Jugoslovanske Maticе (JM) in CMD še druge nacionalno usmerjene organizacije tedanje slovenske civilne družbe: Jadranska straža, Slovenska straža in Gosposvetski zvon. Konec aprila 1930 s strani oblasti razpuščena JM je kot sostanoviteljica inštitutu dala na razpolago svoje prostore in sofinancirala njegovo dejavnost, iz krogov JM pa je inštitutu po prihodu iz Trsta leta 1929 MI pridružil tudi dr. Lavo Čermelj, ki je s svojim publicističnim opusom in mednarodno aktivnostjo v tridesetih letih močno zaznamoval dejavnost in profil MI. Nadzorni svet inštituta so sestavljali predstavniki ustanoviteljic, strokovni svet pa "izbrani poznavalci mednarodne manjšinske problematike in naših manjšin." Stergar, *op. cit.*, str. 13.

¹⁰ Janez Stergar, Okruški spominov na Franceta Ostanka. *Šolska kronika*, 11, (35) 2002, št. 2, str. 258.

¹¹ Stergar, Sedem desetletij ..., str. 11.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

Izvedeli so lahko tudi, da inštitutski arhiv zbira dokumente zatiranja slovenskih rojakov in njihovega odpora, inštitutska knjižnica in zbirka zemljevidov pa vključujeta objave o tem in o "tujem prebivalstvu v naši državi" in sta na voljo "vsakomur, ki jih želi uporabljati v znanstvene in propagandne namene".¹⁴ Manjšinski inštitut v Ljubljani, v kolofonu francoske in nemške izdaje prve inštitutske publikacije spomladi 1925 imenovan tudi "Inštitut za zaščito manjšin" ("Institut für Minderheitenschutz", "Institut pour la defense des droits des minorités"),¹⁵ je torej prvenstveno "pokrival" vprašanja slovenskih manjšin v Italiji in Avstriji (oz. po letu 1938 Nemčiji), a je že od samega začetka v skladu s svojo programsko zasnovno spremljal tudi položaj in dejavnosti nemške in madžarske manjšine na področju Dravske banovine.

Kljub temu, da njegovi stalni in občasni sodelavci niso strogo in dosledno "ločevali svojega strokovno-raziskovalnega dela od propagatorske dejavnosti in od posredovanja vsakovrstnih stikov in pomoči čez mejo",¹⁶ je bil omenjeni inštitut vse od svoje ustanovitve 1. februarja 1925 pa do razpustitve 11. aprila 1941, ko so Ljubljano zasedle italijanske čete, edina specializirana ustanova za preučevanje manjšinskih vprašanj na področju Kraljevine Jugoslavije; glede na to, da je z delom pričel že sredi dvajsetih let,¹⁷ pa je sodil med najstarejše tovrstne ustanove v Evropi nasploh. To po drugi strani ni pomenilo nikakršnega monopola; z ustanovitvijo "Aleksandrove univerze" leta 1919 so bili namreč tudi v okviru Almae Mater Labacensis ustvarjeni kadrovske pogoji za znanstveno in strokovno preučevanje različnih vidikov "slovenskega narodnega vprašanja", torej tudi manjšinskega, ustrezno platformo za objavljane tovrstnih prispevkov pa je ves čas med obema vojnama predstavljal tudi slovenski revialni tisk. Tako je, na primer, *Sodobnost* leta 1938 objavila prvo "poglobljeno analizo problematike nemštva na Slovenskem na podlagi kritične interpretacije statističnih virov", ki jo je napisal dr. Fran Zwitter.¹⁸

* * *

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Pod tem imenom ga je 13. 9. 1925 prvič apostrofiral tudi *Cillier Zeitung*, ko je v zvezi s prvo objavljeno inštitutsko publikacijo pod naslovom "Ganz wahrheitsgemäss?" na prvi strani med drugim zapisal: "Von einer uns, also einer nationalen Minderheit, bisher völlig unbekannten Stelle in Ljubljana, die sich 'Institut für Minderheitenschutz' nennt, ist vor einiger Zeit eine Broschüre in serbischer Sprache herausgegeben worden, die sich mit der 'Lage der Slowenen in Österreich und jener der Deutschen im Königsreiche SHS' beschäftigt ..." (Zgodovinski arhiv INV, fascikel 143). Že kmalu zatem, 22. oktobra 1925, pa je isti list prav tako na prvi strani že objavil sestavek, v katerem je že v samem naslovu ("Wer ist das Minderheiteninstitut in Ljubljana?") uporabil naziv Manjšinski inštitut. – Tudi za kopijo tega članka se zahvaljujem inštitutskemu kolegi Janezu Stergarju.

¹⁶ Stergar, Sedem desetletij ..., str. 15.

¹⁷ Torej skoraj istočasno z dunajskim Inštitutom za statistiko manjšinskih ljudstev (Institut für Statistik der Minderheitsvölker), Dunajski inštitut, ki ga je vodil privatni docent Wilhelm Winkler, je bil sicer formalno ustanovljen že leta 1922 (Stergar, *op. cit.*, str. 15).

¹⁸ Glede predvojnih prispevkov tega in drugih avtorjev (B. Grafenauer, Franjo Baš) *cf.* podrobneje: Janez Cvirn, Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinopisje o Nemcih na Slovenskem (1848-1941), v: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955. Izsledki projekta. Vodja projekta in urednik: Dušan Nečak. Ljubljana 1998, str. 32-34. (Dalje: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955).

Kot je mogoče razbrati iz imen ustanoviteljic "Manjšinskega inštituta v Ljubljani", je bilo njegovo delovanje zamišljeno izrazito "narodnoobrambno", pri čemer pa je ta pojem v predvojnih razmerah konkurirajočih si ozemeljskih revizionizmov (in seveda zlasti ob dejstvu, da je velik del slovenskega naroda ostal izven državnih meja in bil zlasti v fašistični Italiji izpostavljen brutalni denacionalizaciji) impliciral tudi povsem nesporno "iredentistično" komponento. Večji del pozornosti so njegovi sodelavci sicer posvečali položaju slovenskih manjšin v sosednjih državah, v skladu s programsko zasnovo inštituta pa so spremljali in analizirali tudi položaj in dejavnosti nemške in madžarske manjšine v tedanji Dravski banovini. Kljub medvojnemu uničenju največjega dela inštitutskega arhiva še danes ohranjene akribično izpolnjene vprašalne pole inštituta, s katerimi je bilo od srede dvajsetih let do leta 1941 dokumentirano stanje na področju nemškega in madžarskega manjšinskega šolstva, pričajo o tovrstni dejavnosti.

Hkrati je ljubljanski Manjšinski inštitut vodil kar najbolj natančen kataster podatkov o "naših manjšinah",¹⁹ ti pa naj bi bili obdelani tako, da bi bilo mogoče Ligi narodov, ki je v obdobju med obema vojnama bdela nad sistemom manjšinskega varstva, po potrebi postreči s kar najbolj neovrgljivimi dokazi "o napadih naših nasprotnikov Italijanov, Nemcev in Madžarov."²⁰ Tako se je MI že nekaj mesecev po svoji ustanovitvi na negativno poročanje o položaju nemške manjšine v Sloveniji odzval z izdajo publikacije, namenjene članicam Lige narodov, v kateri je avtor Stanko Erhartič, podpisan s psevdonimom Carinthiacus, položaj Slovencev na Koroškem oz. v Avstriji primerjal s položajem nemške manjšine v Kraljevini SHS. Knjižica, sprva objavljena le v srbskem jeziku in v cirilici, zatem pa prevedena v angleški, nemški in francoski jezik, je v Celovcu naletela na kritike, že naslednje leto pa sta nanjo odgovorila tudi koroška zgodovinarja Martin Wutte in Oskar Lobmeyr-Hohenleiten v publikaciji z naslovom "Die Lage der Minderheiten in Kärnten und in Slowenien".

Če je Carinthiacus *alias* Erhartič položaj nemške manjšine v Kraljevini SHS poskušal predstaviti kot zadovoljiv ali celo dober, položaj koroških Slovencev pa kot najbolj slab in brezupen celo v primerjavi "s katerokoli manjšino v kaki evropski državi", sta Lobmeyr in Wutte v delu, ki sta ga financirala koroška deželna vlada in dunajsko finančno ministrstvo, "alibičnost" tovrstne pozicije poskušala razkrinkati tako, da sta središče pozornosti s položaja nemške manjšine v Kraljevini SHS nasploh zožila zgolj na položaj nemške manjšine v Sloveniji, tu pa je bil

* * *

¹⁹ Iz katastra o "naših manjšinah po političnih občinah in ob upoštevanju tudi najmanjših enot" naj bi bila natančno razvidna "narodnostna delitev po uradnem in našem lastnem šteju, vpliv šole, cerkve, občinske uprave, zadržanje oblasti in uradništva, politična preganjanja, naše in naših nasprotnikov kulturne in gospodarske ustanove, dejavnost tujih raznarodovalnih in naših obrambnih društev, volitve in volilna geometrija, socialne razmere naših rojakov itd. (...)" Stergar, *op. cit.*, str. 13.

²⁰ *Ibid.*

odnos lokalnih oblasti do manjšine resnično slabši kot v Vojvodini.²¹ Tako kot publikacija Manjšinskega inštituta je bila tudi njuna knjižica namenjena seznanjanju članic Društva narodov v Ženevi, temeljna slabost obeh tiskov pa je bila v pristranskosti, ki se je na eni strani kazala v nekritični apologiji lastnega, ne ravno zglednega postopanja z manjšino, na drugi strani pa v dosti boljše fundirani kritiki “sosedovega” ravnanja z njo.²²

Ljubljanski inštitut pa ni strokovno “servisiral” le Manjšinskega kongresa v Ženevi, kjer so pomembno vlogo igrali primorski Slovenci (Josip Wilfan, Engelbert Besednjak), temveč je pripravjal tudi strokovne elaborate za tedanje oblasti. Tako je, na primer, kmalu zatem, ko sta pred januarskim obiskom ministrskega predsednika Stojadinovića v Berlinu njen položaj v svojih poročilih svojim zunanjim ministrstvom analizirala avstrijski generalni konzul Schmidt (21. decembra 1937) in nemški poslanik Viktor von Heeren (22. decembra 1937), izdelal pregledno študijo, v kateri so bili navedeni podrobni statistični podatki o manjšinskem šolstvu in drugih aspektih življenja nemške manjšine v Sloveniji.²³ Referat je bil dokončan v aprilu 1938, vlogo edinega “zaščitnika” v njem obravnavane manjšine pa je komaj mesec pred tem že prevzel Hitlerjev Tretji Reich, čigar meje so se s priključitvijo Avstrije v marcu 1938 pomaknile na Karavanke.

Z nemškim napadom na Poljsko in izbruhom druge svetovne vojne v septembru leta 1939 je bilo dokončno konec sistema manjšinskega varstva ženevske Lige narodov, ki je iz vrste razlogov že med obema vojnama temeljito odpovedal,²⁴ končalo pa se je tudi inštitutsko “servisiranje” Manjšinskega kongresa v Ženevi. Aprila 1941 je z napadom sil Osi na Kraljevino Jugoslavijo, italijansko zasedbo Ljubljane in razkosanjem predvojnega ozemlja Dravske banovine med Nemčijo, Italijo in Madžarsko prenehal delovati tudi Manjšinski inštitut v Ljubljani. Da ne bi padel v roke okupatorju, je bil uničen večji del njegovih arhivskih gradiv, skrita v NUK pa je vojno preživela le inštitutska knjižnica.

Vsaj v tistem delu Slovenije, ki so ga zasedli Italijani, pa študijska dejavnost predvojnih inštitutskih sodelavcev tudi v času okupacije ni povsem zamrla. V ljub-

* * *

²¹ Tudi sicer je bila med položajem vojvodinskih Nemcev in nemške manjšine v Sloveniji precejšnja razlika; prvi so bili v ogrski polovici habsburške monarhije izpostavljeni brezobzirni madžarizaciji, tako da je manjšinski status v jugoslovanskem državnem okviru zanje pomenil objektivni napredek.

²² Seveda sta Wutte in Lobmeyr v svojem odgovoru obregnila tudi ob izdajatelja Carinthiacusovega spisa, namreč “Institut für Minderheitenschutz” (sic!), in zatrdila, da je njegovo ime zavajajoče, “kajti tisto, kar se imenuje ‘inštitut’, je, kot pove z njegove strani izdani letak, zasebna, s strani petih slovenskonacionalnih obrambnih združenj plačana izpostava.” – M. Wutte, O. Lobmeyr, Die Lage der Minderheiten in Kärnten und in Slowenien. Klagenfurt 1927, str. 6.

²³ Biber, *op. cit.*, str. 120.

²⁴ V tej zvezi npr. prim. še vedno temeljno delo Christopa Gütermanna (Das Minderheitenschutzverfahren des Voelkerbundes. Duncker und Humblot, Berlin, 1979, 360 str.) in avtorjevo oceno v *Zgodovinskem časopisu*, Ljubljana, 36, 1982, 3-4, str. 255-257.

ljanskem krogu okoli dr. Janka Mačkovška, ene izmed osrednjih osebnosti Slovenske zaveze, zveste jugoslovanski vladi v Londonu, je bila v letih 1941-1943 izdelana cela vrsta študij, elaboratov in spomenic, v katerih so bila poleg bodočih meja obravnavana zlasti vprašanja, kako ob "prevratu", oziroma po vojni, postopati s t.i. "tujerodci". V tem pogledu je bilo sprejeto talionsko načelo oz. načelo retorizije. "Okupatorji so nam pokazali s svojim barbarskim postopanjem pota in sredstva, s katerimi jim moramo povrniti milo za drago, in to v taki meri, da si bodo za vedno zapomnili našo osveto ..." je bilo na primer rečeno v elaboratu "Vojna škoda in nje poravnava iz zaplenjene tuje imovine" z dne 15. decembra 1942.²⁵ Množičnemu izseljevanju tistih Slovencev, ki po ocenah nacističnih oblasti niso bili primerni za ponemčenje, naj bi po vojni sledilo množična izselitev nemške manjšine. Pisec, ki je 10. marca 1943 postavil tezo o kolektivni odgovornosti nemškega naroda (oziroma zastopal stališče, da je "za krivice, ki jih je pretrpel naš narod, odgovoren ves nemški narod kolektivno, ker ves nemški narod drži oni nacionalno-socialistični sistem, ki je krivec vseh nam povzročenih grozot"), je med drugim predlagal ustanovitev odbora, ki naj natančno opredeli pojem "Nemca".²⁶

Dejansko so si bila stališča, ki sta jih v pogledu povojne usode nemške manjšine zavzemala v državljanski spopad zapletena meščanski in revolucionarni tabor, v marsikaterem pogledu dokaj podobna, le da je jih je blok zastopnikov predvojnih strank, združenih v Slovenski zavezi, sprejel že v letih 1941-1943, partizanska stran pa šele po ustrezni odločitvi drugega zasedanja AVNOJ v Jajcu. Prav tako ni mogoče spregledati dejstva, da je med tistimi, ki so na obeh straneh artikulirali tovrstna stališča, pomembna vloga pripadla predvojnemu sodelavcu MI.

Ko je bil januarja 1944 v Rogu ustanovljen Znanstveni institut pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte (ZI IO OF), ki je nadaljeval tudi delo predvojnega

* * *

²⁵ Tone Ferenc, Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno, v: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955, str. 115. – V študiji z naslovom "Kolikšna je življenska moč in kolikšne so latentne in strokovne rezerve Slovencev radi prevzema posestev in poslov, ki jih imajo tujerodci na slovenskem ozemlju" z dne 11. oktobra 1941, je bilo v obliki skupnega stališča "vseh skupin", zastopnic predvojnih meščanskih strank, ki so tvorile Slovensko zavezo, predvideno popolno "očiščenje" slovenskega ozemlja "tujih etničnih elementov" (*ibid.*), v elaboratu z naslovom "Vojna škoda in nje poravnava iz zaplenjene tuje imovine" z dne 15. decembra 1942 pa tudi sekvester celotne imovine jugoslovanskih državljanov "sovražne narodnosti", torej jugoslovanskih Nemcev, Italijanov, Madžarov in Bolgarov (*ibid.*). Izgon "državno nezanesljivih manjšin ali sploh pripadnikov tujih narodnosti" s predvojnega državnega ozemlja je predvidel tudi elaborat z dne 7. septembra 1942 ("Severna meja na štajerskem – minimum"); v njem je bilo med drugim rečeno, da mora biti po vojni državno ozemlje "brezpogojno nacionalno čisto, brez vsakih državno nezanesljivih manjšin ali sploh pripadnikov tujih narodnosti"; *ibid.*, str. 116), medtem ko naj bi na ozemljih, priključenih po vojni, prišlo do zamenjav prebivalstva. V naslednjem elaboratu, imenovanem "Prva faza reparacij", je bilo 15. januarja 1943, v času nemškega poraza pri Stalingradu, dobesedno rečeno: "Dokler bodo Nemci živeli med Slovenci, tako dolgo ni misliti na smoteno in ustvarjalno narodno zavednost, ki je potrebna vsakemu državnemu narodu, ako neče, da propade. Torej je nujna samoobramba, ako zahtevamo, da se popolnoma izčisti naše narodno telo nemške primesi, to pa s popolnim in brezkompromisnim izgonom Nemcev z našega ozemlja." *Ibid.*

²⁶ *Ibid.*

Manjšinskega inštituta, ga je že kmalu po ustanovitvi obiskal tajnik Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije Rodoljub Čolaković²⁷ in njegove člane seznanil s odločitvijo o izgonu vseh Nemcev iz Jugoslavije.²⁸ Dne 2. septembra 1944 je dr. Makso Šnuderl, predsednik Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo predlagal, da se sprejme "stališče do Nemcev, ki so bili povečini vsi v kulturbundu in zagrešili že po bivših jugoslovanskih zakonih velezdajo",²⁹ nato pa naslednjega dne študijski komisiji pri predsedstvu SNOS tudi dejansko predložil "Predlog za prve ukrepe pri prevzemu oblasti na Slovenskem Štajerskem". To ni bil njegov zadnji predlog; druga verzija, dodana prvi, je bila datirana 17. septembra 1944, nanjo pa so vplivale pripombe Šnuderlovih pravniških kolegov. Tako je, na primer, 12. septembra 1944 predsedniku Študijske komisije Znanstvenega inštituta, pravniku dr. Ladu Vavpetiču, obširne pripombe posredoval pravnik dr. Igor Rosina in v njih izhajal iz stališča, da se bo slovenskemu narodu ob koncu vojne ponudila zgodovinska priložnost, "da se znebi na severni meji svojih nemških manjšin, ki so mu prizadele baš neposredno pred to in med to vojno toliko gorja."³⁰

Kmalu potem, ko je Šnuderl svoja stališča še podrobneje elaboriral (in pri tem v veliki meri sledil logiki meril in postopkov, ki so jih uporabile nemške okupacijske oblasti pri izgonu Slovencev s Štajerske v Srbijo, oz. v NDH leta 1941), je študijska komisija pri predsedstvu SNOS naročila direktorju Znanstvenega inštituta dr. Franu Zwitteru in njegovim sodelavcem dr. Lavu Čermeljju, dr. Luki Sienčniku in Lojzetu Udetu, naj izdelajo elaborat o odnosu do "tujerodcev" neposredno ob prevzemu oblasti in po njem.

Glede Italijanov je njihov elaborat, predložen 25. novembra 1944, predvidel, da se izženejo vsi, ki so se na slovensko ozemlje naselili po 3. novembru 1918 (šlo je za kategorijo t.i. "regnicolov"), in vsi, ki so sodelovali pri nasilni italijanizaciji in zatiranju Slovencev in Hrvatov. Zavzeto je bilo tudi stališče glede Madžarov. V celoti naj bi bilo "število izgnanih Madžarov majhno", izgnani pa bi bili vsi tisti, ki so se priselili po 6. aprilu 1941, in vsi tisti, ki so se pregrešili proti slovenskemu narodu in jugoslovanski državi.³¹ A če je bilo glede Nemcev v elaboratu sprejeto stališče, da se izžene "skoraj vsa nemška manjšina", so bila študijski komisiji merila za izgon premila in je določila strožji kriterij, po katerem bi bili izgonu podvrženi "vsi tisti Nemci, ki so delali proti našim narodnim interesom, ne glede na to, ali so

* * *

²⁷ Takrat tajnik Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije.

²⁸ Fran Zwitter, Diplomatski problem jugoslovansko-avstrijske meje. *Zgodovinski časopis*, 1979, 2/33, str. 145-146.

²⁹ Tone Ferenc, *op. cit.*, str. 117.

³⁰ Božo Repe, "Nemci" na Slovenskem po drugi svetovni vojni, v: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955, str. 147.

³¹ *Ibid.*, str. 149.

bili pripadniki kakšne narodno socialistične organizacije”.³² Štiri dni zatem so že omenjeni člani ZI na dvanajsti seji študijske komisije pri predsedstvu SNOS, ki so ji prisostvovali tudi nekateri člani IO OF in predsedstva SNOS, predložili dopolnjeni “Predlog za postopanje s tujerodci”. Ta je v resnici predvidel izgon vseh Nemcev z izjemo tistih, ki so sodelovali v partizanskem gibanju ali ga podpirali, podoben kriterij pa je obveljal tudi za Italijane in Madžare.³³

Vsaj glede nemške manjšine so se ti sklepi v prvem povojnem obdobju tudi v celoti uresničili. Na vprašanje, kakšne pravice bo ta manjšina v bodoče imela, je Boris Kidrič na seji Glavnega odbora OF 15. decembra 1945 lakonično odvrnil, da nikakršnih, ker je preprosto ne bo.³⁴ V prvem izmed obeh elaboratov, nastalih neposredno po koncu vojne (“Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941-1945”), je avtor Franjo Baš v novembru 1945 med drugim navedel najbolj sveže podatke o numeričnem stanju spodnještajerskega nemštva z dne 1. oktobra 1945; na ta dan naj bi “na Slovenskem Štajerskem in v Prekmurju” živel 9.349 Nemcev, od tega “3.587 v zaporih, oziroma v taboriščih”, medtem ko naj bi 2.833 vodilnih osebnosti, dodobra kompromitiranih v obdobju intenzivne “nacifikacije” manjšine, že prej zbežalo v Avstrijo.³⁵ Dve leti kasneje je italijanski zunanji minister grof Carlo Sforza očitno še menil, da “avstrijsko-nemška manjšina” v Sloveniji zajema okrog dva odstotka prebivalstva, glede na to, da je njena specifična teža precej večja, pa lahko v kaki izmed morebitnih bodočih geopolitičnih konstelacij znova predstavlja latentno grožnjo “italijanstvu” Trsta.³⁶ V resnici je uradni popis prebivalstva leta 1948 na ozemlju Slovenije naštel le še

* * *

³² Ferenc, *op. cit.*, str. 118.

³³ *Ibid.*, str. 119. – Vsaj pri predvojnih nemških državljanih Jugoslavije je bilo to načelo tudi dosledno uveljavljeno. Na vprašanje Jovana Šena, po vsej verjetnosti Nemca iz Vojvodine, ali se lahko vrne v Jugoslavijo, je, denimo, načelnik oddelka za repatriacijo vojne misije FNRJ, podpolkovnik Sardelić, dne 13. decembra 1946 odgovoril: “Svi Volksdeutscheri, koji su živeli u Jugoslaviji izgubili su zakonom državljanstvo FNR Jugoslavije, osim onih koji su aktivno pomagali Narodno Oslobodilačku Borbu ili Pokret ili učestvovali u njem. U vezi toga ne možete da se repatriirate natrag u FNR Jugoslaviju ...” Vladimir Geiger: HEIMKEHR. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugog svjetskog rata iz izbjeglištva/ prognaništva u zavičaj i njihova sudbina. V: *Scrimia Slavonica*. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest. Slavonski Brod, št. 3. 2003, str. 532.

V tej zvezi Geiger ugotavlja: “Tvrdnje, da je jugoslovenskim Nijemcima nekim navodnim zakonom oduzeto državljanstvo Jugoslavije, bez temelja su i neistinite. Jugoslavenskim Nijemcima su uskraćena sva nacionalna, politička i građanska prava u Jugoslaviji, ali oni su i dalje, unatoč svemu, bili jugoslavenski državljani (...). Uz sve, jugoslavenski su vlasti uporno zastupale takav stav, iako bez pravnog temelja.” Šele z Zakonom o spremembah in dopolnitvah Zakona o državljanstvu FNRJ z dne 1. decembra 1948 je bilo namreč tistim pripadnikom nemške manjšine, ki se niso več nahajali v Jugoslaviji, ki so do tedaj pobegnili ali bili pregnani, odvzeto državljanstvo FNRJ (*ibid.*). Glede drugačnega mnenja gl. Repe, *op. cit.*, str. 154-155, kjer govori o odvzemu državljanstvih pravic po 16. členu Zakona o državljanstvu Demokratske federativne Jugoslavije.

³⁴ Repe, *op. cit.*, str. 150.

³⁵ Zgodovinski arhiv INV, Splošni oddelek (novi fond), fasc. 26, mapa 127.

³⁶ Carlo Sforza, Jugoslavia. Storia e ricordi. Milano-Roma 1948, str. 12-13.

1.824 Nemcev in 582 Avstrijcev.³⁷ Najštevilčnejša predvojna narodna manjšina na ozemlju Slovenije je s tema dvema elaboratoma Franja Baša, izmed katerih je bil drugi ("Slovenski Nemci 1918-1945") izdelan na podlagi dopisa in smernic "Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo" z dne 31. januarja 1946,³⁸ za daljše obdobje prenehala biti študijski objekt.³⁹

Poleg le delno ohranjenih poročil in uradnih statistik, ki jih je neposredno po vojni v zvezi z njenim izgonom izdeloval zanj zadolženi republiški aparat OZNA, se je neposredno po koncu vojne s vprašanjem "notranjih" manjšin v Sloveniji na institucionalni ravni ukvarjal tudi republiški referat za manjšinsko šolstvo pri republiškem ministrstvu za prosveto, vendar znotraj neprimerno bolj omejenega delokroga in s tedanjim fluidnim razmeram primerno atendistično držo, ki je prišla do izraza zlasti v službenem "Poročilu o delovanju referata za manjšinsko šolstvo pri slovenskem ministrstvu za prosveto NVS" (sic!) z dne 23. septembra 1945. Potem ko je namreč referent Josip Tavželj na samem začetku poročila, namenjenega prosvetnemu ministrstvu Demokratične Federativne Jugoslavije (DFJ) v Beogradu ugotovil, da je s "preselitvijo Kočevarjev"⁴⁰ in "begom Nemcev

* * *

³⁷ Kot ugotavlja Mitja Ferenc, iz statistike "ni mogoče ugotoviti, kakšno število oseb se v popisu leta 1948, zaradi dejanskega znižanja števila Nemcev po 2. svetovni vojni in kulturno-političnih vplivov ni želelo izjasniti za Nemce oz. Avstrijce. Da so bili pri popisovanju tudi taki, ki se iz različnih nagibov niso javili za 'Nemce', so ugotovile že uradne slovenske statistične oblasti leta 1948. Koliko je bilo pri vseh popisih po vojni tistih, ki se zaradi 'strahu' niso opredelili kot Nemci ali Avstrijci, ni mogoče dokazati. Dejstvo pa je, da so vsi nadaljnji popisi ugotovili vedno manjše število oseb obeh narodnosti in oseb z nemškim maternim jezikom, tudi zadnji popis l. 1991, ko moremo le zelo težko govoriti o strahu pri izjasnjevanju o narodnosti oz. maternem jeziku ...." (M. Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni, v: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955, str. 273).

³⁸ Omenjeni elaborat (oz. "poročilo") je 16. maja 1946 v imenu "Enketne (sic!) komisije za ugotovitev narodnopolitičnega življenja Nemcev v Sloveniji pred kapitulacijo Nemčije 9. 5. 1945" podpisal Franjo Baš. "Osnovno vprašanje", obravnavano v poročilu "Slovenski Nemci 1918-1945", je po Baševi oznaki iz Predgovora predstavljala "ideološka in svetovnonazorska usmerjenost slovenskih Nemcev v najnovejši dobi ter organizacijske oblike in načini za uveljavljanje ideološkega in svetovnonazorskega programa nemške manjšine na Slovenskem." "Za rešitev tega vprašanja" so po Baševih navedbah "nudili potrebno gradivo in razpoložljivo delovno pomoč Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo v Ljubljani, njena podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru, okrožno načelstvo OZNE v Mariboru, Znanstveni inštitut pri predsedstvu SNOŠ, Univerzitetna knjižnica v Ljubljani in študijska knjižnica v Mariboru ter Pokrajinski muzej v Mariboru". Poročilo je bilo izdelano v petih izvodih; en izvod je bil poslan Državni komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev v Beogradu, drugi Komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo v Ljubljano, tretjega je prejela njena podružnica v Mariboru, četrtega Znanstveni inštitut pri predsedstvu SNOŠ in petega Pokrajinski muzej v Mariboru. Baš je k tej navedbi ob koncu Predgovora lastnoročno pripisal naslednje: "Za original je smatrati izvod v Znanstvenem inštitutu pri predsedstvu SNOŠ". - Zgodovinski arhiv INV, Splošni oddelek (novi fond), fasc. 52, mapa 1.

³⁹ Kataklizma druge svetovne vojne je torej s svojimi daleč v povojno obdobje segajočimi posledicami povzročila, da sta z ozemlja današnje Slovenije zaradi različnih okoliščin izginili kar dve zgodovinski skupnosti, namreč dokaj številna nemška in maloštevilna judovska, po večini živeča v Prekmurju. Tamkajšnji Judje, v letu 1944, ko so na Madžarskem prevzeli oblast Szalasijevi "puščičasti križarji", množično odpeljani v Auschwitz, so bili v predvojnih statistikah prebivalstva v Dravski banovini prištetih bodisi k nemški, bodisi k madžarski manjšini.

⁴⁰ Kot je znano, je prvo fazo te "preselitve" po razmejitvi z Italijo pozimi 1941/42 izvedel že Tretji Reich, in sicer z naselitvijo kočevskih Nemcev na domove predhodno prisilno izseljenih Slovencev v Posavju.

iz naše države" hkrati tudi konec nemškega manjšinskega šolstva v Sloveniji, je kot edini preostanek manjšinskega šolstva navedel madžarski manjšinski oddelek v Hodošu, zatem pa ob koncu dopisa izrazil prepričanje, da v času, ko še niso zaključena pogajanja o povojni razmejitvi s sosednjimi državami, ne kaže po nepotrebnem prejudicirati razmer:

Iz narodnostnih ozirov ne bi bilo umestno obremenjevati manj. šol. referata z nalogami, ki bi sprožile nastanek manjšinsko šolskih oddelkov za druge narodnosti pri nas. Previdnost nalaga v tej smeri pasivno zadržanje urada. Šele po popolnem izoblikovanju mednarodnih odnošajev, to je po nastanku povsem jasne situacije v narodnostnih vprašanjih bo možno izvajati pravilne zaključke in napotke za bodoče delo referata.⁴¹

Vodja referata za manjšinsko šolstvo pri slovenskem ministrstvu za prosveto se je s tem stališčem odzval na dopis prosvetnega ministrstva DFJ v Beogradu, ki je dne 19. septembra 1945 prosvetna ministrstva posameznih republik zaprosilo za osnovne podatke o "vseh narodnih manjšinah",⁴² nato pa novoustanovljenim referatom za manjšinsko šolstvo pri republiških vladah naložilo dolžnost, da zbirajo podatke tudi o drugih aspektih manjšinskega življenja. Tako je bilo v sedmi točki navodil, poslanih iz Beograda, določeno, naj referat poleg nujno potrebnih podatkov, navedenih že v predhodnih točkah, "po možnosti" izdela tudi "zgodovinski pregled (poreklo prebivalstva, ali je avtohtono ali kolonizirano)", nadalje pregled "razvoja manjšine v pogledu prirastka ali upada"; zbere naj "statistične podatke o naseljih", "vodi statistični pregled o verski pripadnosti narodnih manjšin, o organizaciji in sedežu cerkvenih oblasti" in evidentira podatke o sodelovanju manjšine "v narodnoosvobodilni borbi, žrtve v njej."⁴³ Z razumljivo izjemo poslednje so te naloge pravzaprav precej podobne tistim, s katerimi se je že pred vojno ukvarjal prosvetni oddelek Kraljeve banovinske uprave v Ljubljani, v sodelovanju z njim pa tudi predvojni Manjšinski inštitut.

V obdobje neposredno po vojni sodi tudi nastanek nedatiranega elaborata, ki ga je pod naslovom "Pregled razvoja manjšinskega pitanja na teritoriji Jugoslavije" sestavil France Ostanek.⁴⁴ Predvojni referent za manjšinske šole na prosvetnem oddelku Kraljeve banovinske uprave, od septembra 1945 dalje šef Odseka za manjšinske šole na Komiteju za šole in znanost pri Vladi FLRJ, je v njem obravnaval zlasti obdobje *entre deux guerres* (v tem obdobju naj bi bila, je zapisal, "SSSR

* * *

⁴¹ INV, t. a., 276.

⁴² V mislih je imelo tako jugoslovanske manjšine v sosednjih državah kot tudi manjšine na ozemlju DFJ, v ta namen pa je republiškim ministrstvom 11. oktobra 1945 poslalo posebne statistične tabele.

⁴³ INV, t. a., 276.

⁴⁴ Na ovitku, v katerega je vključeno z navedenim vloženi več Ostanekovih elaboratov, je sicer navedena letnica 1946.

jedina država, gdje nije bilo nikakvog nacionalnog ili rasnog šovinizma i ugnjetavanja, gdje svi narodi žive u ravnopravnosti i zato u zadovoljstvu“),⁴⁵ a tudi leta vojne, ko so okupatorji na vseh zasedenih ozemljih uvedli svoje šole, zaključil pa s pregledom smernic, po katerih naj bi bilo urejeno manjšinsko šolstvo v novi državi. Značilno je, da se je v teoretičnem delu svojega referata skliceval “na dela in razmišljanja Lenina, Stalina, Marxa in Tita”, tovrstni kanón, v katerem je prominentno mesto zavzemal Leninov sekretar za manjšine, pa se ni kaj bistveno razširil niti do začetka petdesetih let, ko je tudi na Inštitutu za narodnostna vprašanja pri Univerzi v Ljubljani mogoče registrirati nastanek prvih elaboratov, posvečenih položaju madžarske manjšine v Sloveniji.⁴⁶

Ko se je s koncem vojne dejavnost Znanstvenega inštituta iz kočevskega Roga preselila v Ljubljano, so se njegovi sodelavci ukvarjali skoraj izključno s zbiranjem gradiva za zgodovino partizanskega gibanja, glede na intenzivno potekajoče priprave na mirovno konferenco pa tudi s sistematičnim objavljanim “znanstveno utemeljenih zahtev po novih, pravičnejših mejah”.⁴⁷ Predvsem zaradi tovrstne usmerjenosti, razvidne v velikem številu izdanih publikacij, posvečenih vprašanju novih slovenskih meja na severu in zahodu, več let po vojni ob vseh organizacijskih levitvah, iz katerih je leta 1948 končno izšel Inštitut za narodnostna vprašanja pri Univerzi v Ljubljani, ni bilo mogoče govoriti o konsistentnem preučevanju narodnih manjšin na ozemlju “Ljudske republike Slovenije”.

Vsaj v tem pogledu se ni veliko spremenilo niti tri leta po koncu vojne, ko je bil kot neke vrste naslednik predvojnega Manjšinskega inštituta v Ljubljani ustanovljen Inštitut za narodnostna vprašanja pri Univerzi v Ljubljani (INV). Omenjeni inštitut, ki je izšel iz partizanskega Znanstvenega inštituta in njegovega povojnega Oddelka za meje, oziroma iz Inštituta narodne osvoboditve (v kar se je brez formalnega sklepa kasneje preimenoval Znanstveni inštitut), je bil sicer za razliko od predvojnega ustanovljen v okviru ljubljanske univerze, programsko pa je bil vezan na uredbo vlade LRS o ustanovitvi, izdano 7. februarja 1948. Uredba mu je določila tudi delokrog, ki je segal (kot je v predstavitvenem sestavku v *Slovenskem poročevalcu* zapisal Lavo Čermelj) “na in v področje” različnih fakultet.⁴⁸

* * *

⁴⁵ INV; t. a., 269. – Prim. tudi Suzana Felicijan Bratož, France Ostanek kot referent za manjšinsko šolstvo pri Ministrstvu za prosveto LRS in kot poverjenik za prosveto in kulturo pri Oblastnem ljudskem odboru Ljubljana, v: *Ostankov zbornik. Šolska kronika* 11, 2/2002, str. 273.

⁴⁶ Tako so bila v izboru literature, navedene v rokopisnem konceptu z naslovom “Madžarska manjšina v Jugoslaviji”, zastopana naslednja dela: Maršal Tito: Govor: Nacionalno pitanje v luči (sic!) narodnooslobodilačke borbe. AVNOJ – drugo zasedanje v Jajcu dne 29. 11. 1943 / Ustava FLRJ od 31. I. 1946/ Stalin: Marksizem in narodno –kolonialno vprašanje / Isti: Narodno vprašanje in socialna demokracija v listu Prosvetljenje v l. 1913 / Lenin: Revolucionarni proletarijat i pravo na samoopredelenje (sic!) – INV; t. a., 278.

⁴⁷ Stergar, *op. cit.*, str. 24.

⁴⁸ “Po zgodovinskem in jezikovnem proučevanju zamejnih in obmejnih Slovencev ima zvezo s sedanjo filozofsko ali humanistično fakulteto, po zemljepisni strani manjšinske problematike pa z novoustanovljeno ma-

Nasploh naj bi bil inštitut po "svoji formi kot republiška znanstvena ustanova na univerzi" nekaj "povsem novega".⁴⁹

Čeprav inštitutski zgodovinar Janez Stergar v jubilejni publikaciji ob sedemdesetletnici INV v marsičem upravičeno ugotavlja, da so bile inštitutske, sicer "ne prav podrobno naštete" naloge "v marsičem podobne tistim iz leta 1925, le da so nekaj posodobljene in manj določno narodnoobrambno formulirane",⁵⁰ ustanovitvena uredba vlade LRS ni omenjala nikakršne oblike preučevanja domačih avtohtonih manjšin. Ustanovitveni akt, ki je stopil v veljavo z dnevom objave v Uradnem listu LRS 10. februarja 1948 je namreč določal, da je inštitut "samostojna državna ustanova", ki se "vzdržuje iz posebne predračunske postavke univerze v Ljubljani", njegova naloga pa je,

da podrobno proučuje politični, gospodarski, socialni in kulturni položaj in razvoj ob mejah in onstran meja živečih Slovencev ter objavlja izsledke tega proučevanja - zlasti med učečo se mladino - s tiskom in predavanji ...⁵¹

Da se je inštitutskemu vodstvu tako načrtan delokrog, naveden v tretji točki ustanovitvene uredbe, zdel znatno preozek, je po drugi strani razvidno iz sestavka o dejavnosti inštituta, ki ga je v glasilu slovenskega Pedagoškega društva *Popotnik* leta 1949 objavil Lojze Ude. V zvezi z zakonsko nalogo INV, da "preučuje politični, gospodarski, socialni in kulturni položaj in razvoj ob mejah in onstran meja živečih Slovencev", torej v "STO, v Italiji, Avstriji in Madžarski", je ugotovil, da je potrebna

tudi primerjava s stanjem nacionalnih manjšin, ki so v naši državi ali raznih nacionalnih manjšin v drugih državah, v Evropi in drugod. Potreben je študij postopanja Italije z drugimi narodnimi manjšinami, posebno še z Nemci na Tirolskem in s Francozi v Val d'Aosta. Vedeti je treba, kaj zahtevajo Avstrijci za svojo manjšino na Južnem Tirolskem, kaj pa so sami pripravljene dati Slovincem in Hrvatom v Avstriji in kakšne razlike delajo Avstrijci med Slovenci glede na njihov mejni položaj in Hrvati, ki so sredi avstrijskega ozemlja, itd.⁵²

* * *

tematično-prirodoslovno fakulteto. Proučevanje pravnega položaja naših rojakov onstran meja in zaščita njihovih pravic ga veže s pravno fakulteto, proučevanje njihovih gospodarskih in socialnih problemov pa z gospodarsko fakulteto. Institut je tedaj po svojem delokrogu medfakultetna ustanova: kot taka je bila tudi ustanovljena ter je bila neposredno podrejena rektorju." Lavo Čermelj: Institut za narodnostna vprašanja pri univerzi v Ljubljani. *Slovenski poročevalac*, Ljubljana, 26. 1. 1950, str. 4.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Stergar, *op. cit.*, str. 30.

⁵¹ Stergar: Sedem desetletij ..., str. 29-30.

⁵² Lojze Ude, Institut za narodnostna vprašanja pri Univerzi v Ljubljani. (Kratek informativni prikaz). *Popotnik*, Ljubljana, 1949, št. 5-7, str. 154-155.

Ude, skupaj s Čermeljem alternativno se izmenjujoči vodja INV,⁵³ je torej posebej izpostavil v uredbi umanjani komparativni in reciprocitetni vidik,⁵⁴ ob tem pa tudi nujnost primerjave med položajem narodnih manjšin na področju Jugoslavije (in Slovenije) s položajem manjšin po svetu in v sosednjih državah. A če parafraziramo ugotovitev Boga Grafenauerja, po kateri sta temeljni vprašanji pri metodologiji raziskovanja na tem področju le dve ("čeprav je zlasti prvo sorazmerno široko"), namreč najprej "identifikacija prebivalstva", zatem pa "kvantifikacija podatkov o narodnostni skupini ...",⁵⁵ moramo ugotoviti, da so bile v vprašanju, ki ga obravnavamo, še v začetku petdesetih let največje konceptualne zadrege, s katerimi so bili soočeni sodelavci inštituta, povezane zlasti s primarno fazo "identifikacije", in to kljub temu, da je za sekundarno fazo, "kvantifikacijo", povsem zadovoljivo poskrbel uradni popis prebivalstva leta 1948. Na pomanjkanje jasnih navodil v tej zvezi kaže cela vrsta inštitutskih elaboratov o položaju madžarske manjšine, ki so nastali potem, ko je bil Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani za "elaborat o naših narodnih manjšinah v inozemstvu in manjšinah drugih narodov

* * *

⁵³ Najvišji predstojnik inštituta je bil glede na njegov status v okviru univerze seveda njen rektor.

⁵⁴ Verjetno bi bilo potrebno ob neki drugi priložnosti podrobneje analizirati razloge, ki so v prvem povojnem obdobju privedli do te, tudi v primerjavi s predvojnim programom Manjšinskega inštituta zožene koncepcije raziskovalnega področja. Komunistična partija Jugoslavije (KPJ), ki je po kratki koalicijski epizodi, povezani s sporazumom Tito-Šubašič, uknila sleherni politični pluralizem in postala absolutni politični hegemon znotraj totalitarno obvladovane države, se je v okviru uveljavljenega federalnega modela, skrojenega po stalinskem vzoru, deklarativno zavzemala za enakopravnost narodov in narodnosti, pa tudi kakih zakonskih omejitev v tem smislu ni bilo; ravno nasprotno, ustava Ljudske republike Slovenije (LRS), sprejeta 16. januarja 1947, sicer ni vsebovala posebnih manjšinskih določb, a je v 12. členu določala, da narodne manjšine v Sloveniji "uživajo pravico in zaščito svojega kulturnega razvoja in svobodne uporabe svojega jezika", kar je bilo seveda tudi v skladu z zvezno ustavo iz leta 1946. Nadalje je bil tako določen položaj manjšin, ki pa niso bile poimensko naštet, kazensko zavarovan z zakonom o prepovedi izzivanja narodnega, rasnega in verskega sovraštva ter razdora, objavljenim v Uradnem listu FLRJ 12. julija 1946.

⁵⁵ Bogo Grafenauer nato nadaljuje: "druga naloga se seveda ne nanaša na vse kategorije prve, marveč le na nekatere njene strani, zlasti na tiste, ki so zvezane s statističnimi kategorijami. Znanstvene teze te vrste niso brez zveze s politiko in njenimi potrebami, žal pa njihovo obravnavanje včasih tudi ni osvobojeno njenega vpliva. Tudi tedaj, kadar je nespameten in objektivno škodljiv – kajti v vseh režimih velja načelo, da ima 'država' v svojih trditvah prav." Trditev je ilustriral z zanimivim primerom iz lastnih izkušenj; natanko to naj bi mu namreč dejal Aleš Bebler, potem ko je sam v nasprotju s politiko leta 1946 zastopal stališče, da je mogoče število Slovencev na Koroškem "kvantificirati" s številko 80 000 "ali z – nekaj eufemizma – kvečjemu do 90 000". Politični razlog je bil po drugi strani "vzrok, da je Aleš Bebler jeseni leta 1945 v Londonu v intervjuju v državnem imenu trdil, da je Slovencev na Koroškem 120 000 in mi septembra po mojem odgovoru, da jih je 30 000 do 40 000 manj, nekoliko cinično povedal, da jih bom moral dokazovati pač 120 000, ker se država ne more motiti. Res je odtlej ta številka morala biti navzoča v naših razpravah o teh vprašanih, le da je bila prilepljena v Koroškem zborniku tako, da se vidi, da ne gre za znanstveno argumentacijo, marveč za konstrukt, kar je Zwitter v svoji oceni (*Zgodovinski časopis* l. 1947) tudi naravnost povedal ..." (Bogo Grafenauer, Proučevanje problematike posameznih manjšinskih skupnosti, v *Narodne manjšine*. Zbornik referatov in razprav na znanstvenem srečanju 30. in 31. marca 1989. SAZU, Medakademijski odbor za proučevanje narodnih manjšin in narodnosti. Ljubljana 1990, str. 25).

v naši državi, torej tudi madžarske nar. manjšine na ozemlju LRS ...”⁵⁶ zaprosen s strani jugoslovanskega zunanjega ministrstva v Beogradu.⁵⁷

Inštitutski sodelavec dr. Julij Felaher je tako v prvi tipkani in nedatirani verziji elaborata z naslovom “Stanje madžarske narodne manjšine v LRS” že uvodoma zapisal naslednjo decidirano trditev: “V Ljudski republiki Sloveniji imamo samo narodno manjšino Madžarov”.⁵⁸ V datirani verziji z naslovom “Kratek prikaz položaja Madžarske (sic!) manjšine v LR Sloveniji” (Lj., 14. 10. 1950) je to, v afirmativnem tonu izraženo ugotovitev dobesedno ponovil. Toda v tretji, časovno zadnji verziji z naslovom “Madžarska narodna manjšina v LRS” (Ljubljana, 24. 2. 1951) je Felaher že izpustil besedico “samo”, uvodna ugotovitev pa je izzvenela nekoliko bolj splošno in nič več izključujoče: “V Ljudski republiki Sloveniji imamo narodno manjšino Madžarov.”⁵⁹

Na subtilne dileme, povezane z omenjenimi vprašanji, kaže tudi okoliščina, da je nekdo (verjetno kar avtor sam) besedico “samo” v prvi verziji tudi naknadno s svinčnikom prečrtal. Kljub temu je Felaher kasneje, v elaboratu z naslovom “Madžarska narodna manjšina v Ljudski republiki Sloveniji” z dne 21. avgusta 1952, svojo dve leti pred tem zapisano trditev skoraj dobesedno ponovil: “V Ljudski republiki Sloveniji imamo samo madžarsko narodno manjšino v Prekmurju.”⁶⁰

V tekočem arhivu INV z začetka petdesetih let lahko v tej zvezi naletimo tudi na nekoliko drugačno opredelitev. “Na slovenskem ozemlju žive pripadniki treh narodnih manjšin: nemške, italijanske in madžarske”, je bilo ugotovljeno v sestavku “Slovenci in Madžari”,⁶¹ čigar avtor je bil kasnejši inštitutski lokalni sodela-

* * *

⁵⁶ INV, t. a., 278. – Glej zlasti dva nedatirana, s svinčnikom napisana koncepta dopisa, izmed katerih je eden neadresiran, drugi pa namenjen Franju Gomilarju, namestniku ravnatelja muzeja na Ptujju. Mimogrede, podatki, ki so zanimali zunanje ministrstvo, so bili precej podobni že navedenim v sedmi točki leta 1945 izdanih navodil prosvetnega ministrstva referatom za manjšinsko šolstvo. Iz neadresiranega rokopisnega koncepta je razvidno, da naj bi inštitut potreboval “predvsem” naslednje podatke: “1)Število manjšine in kraji naselitve (po možnosti z navedbo števila v vseh krajih) 2)Politično in društveno življenje (društva, časopisje, revije, šole ...[nečitljivo], pevka, fizkultura, število zastopnikov v KLO, v OLO, v ljudski skupščini LRS.) 3) socialno-ekonomski položaj. 4) Zadržanje v času svet. vojne”. V četrthi točki je bilo najprej zapisano “Zadržanje v času Narodno osvobod. borbe”, zatem pa je bila ta sintagma prečrtana in nadomeščena s “svet. vojne”.

⁵⁷ Leta 1950 je namreč Ekonomsko socialni svet Združenih narodov od vseh članic zahteval poročilo o zaščiti manjšin (Gl. Repe, *op. cit.*, str. 23). Jugoslovansko zunanje ministrstvo je nato leta 1951 pripravilo izčrpno poročilo o pravni in drugih oblikah zaščite. V njem sta bila na področju Slovenije upoštevana madžarska, a tudi italijanska manjšina (*ibid.*).

⁵⁸ INV, t. a., 257. – Podobno Ostanek v “Pregledu razvoja manjinskega pitanja na teritoriji Jugoslavije” znotraj alineje “Pregled manjinskih škola po narodnih republikama” pod rubriko “Slovenija” ugotavlja: “Osim madžarske manjine nema drugih”. (INV, t. a. 269). V tipkanem “Referatu o iseljeničkim i manjinskim školama”, ki ga je Ostanek dne 5. 4. 1946 lastnoročno podpisal, najdemo po drugi strani naslednjo formulacijo: “U FNRI naseleljene su sledeće narodne manjine: U Narodnoj republici Sloveniji: Madžari / zona B Italijani/...” (INV, t. a., 271).

⁵⁹ INV, t. a., 257.

⁶⁰ INV, t. a., 256.

⁶¹ INV, t. a., 258.

vec iz Dolnje Lendave, Rudolf Čeh. Pisec sestavka, ki ga je Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani zaprosil za sodelovanje tudi zaradi znanja madžarščine (v tistem času na v INV ni bilo nikogar, ki bi ta jezik znal),⁶² je torej v prispevku, dokončanem konec leta 1949 ali v začetku leta 1950, poleg madžarske uspel "identificirati" še dve manjšini, nato pa zapisal naslednjo oceno: "V Ljudski republiki Sloveniji je trenutno pomembna samo narodna manjšina Madžarov. Le-teh je kakih 15.000 po številu ..."⁶³

Srednješolski profesor slovenskega jezika je svoj prispevek, v katerem je obravnaval pedagoške vidike manjšinskega šolstva v Prekmurju, sprva poslal v objavo uredništvu *Popotnika*, kjer je bil vse do leta 1949 odgovorni urednik France Ostanek. Uredništvo ga je nato skupaj z avtorjevim spremnim dopisom, datiranim 18. januar 1950, naslovilo na inštitut, kjer pa je dr. Julij Felaher zastopal bolj restriktivno stališče. V elaboratu z naslovom "Madžarska manjšina v Jugoslaviji" z dne 6. maja 1950 je namreč ugotovil, da je "narodnoosvobodilna borba" jugoslovanskih narodov "popolnoma razčistila pojme in načela v pogledu narodnih manjšin" in s svojo rešitvijo "zadovoljila njihove pripadnike", vendar z eno izjemo: "Od teh blagodatij so zgolj izvzeti Nemci, ki so sodelovali v borbenih formacijah za časa nacifašistične okupacije, bodisi v vojski ali pri gestapu, ali pa podpirali in se udeleževali v Hitlerjanskih (sic!) organizacijah kot bivši člani Kulturbunda. V svesti svoje krivde je večina teh itak zbežala, zavedajoč se, kako ogromno škodo in kako velike žrtve je njihovo delovanje povzročilo jugoslovanskim narodom in da je njih zadržanje in delo v dobi narodnoosvobodilne borbe jugoslovanskih narodov bilo kriminalnega značaja."⁶⁴

* * *

⁶² Glej Udetov dopis Čehu z dne 1. 7. 1950, kjer se mu zahvaljuje za poslani referat "O madžarski manjšini v Prekmurju" in se mu hkrati priporoča za "sodelovanje tudi v sledeči smeri: Imamo nekaj novejše in precej starejše madžarske literature o manjšinskem vprašanju. Ker pa zaenkrat na Inštitutu še nihče ne obvlada madžarščine, bi Vam v primeru, da na to pristanete, poslali nekaj te literature, da jo po sporočenih vidikih preštudirate in glavne odstavke prevedete." (INV, t. a., 278). Že prej, namreč 25. junija 1950, je prof. Čeh inštitutu poslal "poročilo 'O madžarski manjšini v Prekmurju', sestavljeno po vprašanjih Vašega dopisa števil. 275/50-II z dne 15. aprila 1950" in se hkrati tudi takole opravičil: "Vaši želji po seznamu knjig in publikacij [madžarskih] ki obravnavajo Prekmurje itd., žal ne morem ugoditi, ker je to zelo težko, zahteva mnogo časa in več gibljivosti, kot jo ima srednješolski profesor." (*Ibid.*)

⁶³ Čehova ocena se je razlikovala od podatkov uradnega štetja; to je leta 1948 na celotnem slovenskem ozemlju našelo 10.579, v prekmurški regiji pa 10.246 Madžarov. Še najbližje navedeni oceni je bil madžarski popis iz leta 1910, ki je - na narodnostno mešanem področju - našel 14.637 prebivalcev madžarske narodnosti in 1.259 prebivalcev slovenske narodnosti.

⁶⁴ INV, t. a., 259. - Videli smo, da je bil kriterij, zavzet v elaboratu Znanstvenega inštituta z dne 29. novembra 1944, dejansko strožji: "predlog za postopanje s tujerodci" je takrat predvidel izgon vseh Nemcev z izjemo tistih, ki so sodelovali v partizanskem gibanju ali ga podpirali. Po takšnem kriteriju naj bi bili torej izgnani tudi tisti pripadniki predvojne nemške manjšine, ki bi bili iz različnih razlogov (političnih, socialnih, etičnih, konfesionalnih) lahko celo prepričani nasprotniki nacistične diktature ali velikomemske ideologije; takšnih je bilo, denimo, zlasti v krogih staroavstrijske aristokracije kar nekaj.

Toda tudi Felaherjeva, v prvi polovici petdesetih let večkrat ponovljena trditev, da na ozemlju "Ljudske republike Slovenije" obstaja samo madžarska narodna manjšina, je povsem pravnoformalno gledano veljala le do jeseni leta 1954, ko je bilo s podpisom Londonskega memoranduma o soglasju 5. oktobra 1954 tudi formalno konec Svobodnega tržaškega ozemlja (STO). Od tega dne dalje sta FLRJ in Italija kot sopolpisnici memoranduma nase prevzeli izpolnjevanje manjšinsko-varstvenih določb Posebnega statuta, ki je na eni strani urejal položaj slovenske narodne manjšine na Tržaškem, na drugi pa italijanske narodne manjšine v nekdanji coni B, ki je zdaj pripadla Jugoslaviji, oziroma njenima federalnima republikama Sloveniji in Hrvaški.⁶⁵

Avtohtoni madžarski narodni manjšini v Prekmurju se je s tem znotraj novih, razširjenih republiških meja tudi pravnoformalno pridružila avtohtona, zakonsko zaščitena italijanska narodna manjšina v treh obalnih občinah - Kopru, Izoli in Piranu.⁶⁶ Dejansko je bila ta manjšina že vse od mirovne pogodbe leta 1947 in proglasitve STO pod jugoslovansko vojno upravo (VUJA), skupaj z madžarsko pa je bila omenjena tudi v Sloveniji namenjenem delu izčrpnega poročila "Mere protiv diskriminacije i zaštita manjina u FNRJ", ki ga je jugoslovansko zunanje ministrstvo v Beogradu leta 1951 (tudi ob dejavni pomoči ljubljanskega INV) pripravilo za ekonomsko socialni svet OZN.⁶⁷

Jeseni 1957 je uredba Izvršnega sveta (IS) LRS kljub protestu rektorja Frana Zwittera Inštitut za narodnostna vprašanja ločila od univerze in ga s tem v veliko večji meri podredila dnevni diktatu politike, takoj zatem pa mu je nova uredba tudi ponovno definirala raziskovalno področje. INV naj bi namreč v skladu z uredbo IS LRS z dne 13. 11. 1957 po novem preučeval "aktualna vprašanja manjšinskega varstva sploh, zlasti pa vprašanja varstva narodnih manjšin v državah, kjer živi slovenska narodna manjšina ter vprašanja narodnih manjšin v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji".⁶⁸

Čeprav je omenjena uredba govorila bolj ali manj na splošno o preučevanju vprašanja narodnih manjšin na celotnem državnem ozemlju FLRJ, je že zgolj s tem implicitno razširila področje inštitutskega raziskovanja tudi na vprašanja za-

* * *

⁶⁵ Že prej, ko je ta manjšina obstajala *de facto* na ozemlju po nadzorom jugoslovanske vojne uprave (VUJA), je referat za manjšinsko šolstvo pri ministrstvu za prosveto LRS seveda kazal interes zanjo; tovrstna skrb zanjo je bila namenjena predvsem nabavi učbenikov za italijansko manjšino.

⁶⁶ Ugotovitev, zapisana leta 1965 v elaboratu "Položaj italijanske etnične skupnosti v Jugoslaviji" (INV, t. a., 501) na strani 4 ("Upoštevati moramo, da je italijanska narodnostna skupina zelo mlada. Njeno rojstvo datira od podpisa mirovne pogodbe med Italijo in Jugoslavijo in od konca druge svetovne vojne"), je seveda veljala za celotni jugoslovanski okvir (večji del Istre je namreč Jugoslaviji, oz. Hrvaški kot njenemu delu, pripadel s podpisom mirovne pogodbe leta 1947), ne pa specifično za slovenskega.

⁶⁷ Prim. op. 49.

⁶⁸ Stergar: Sedemdeset let ..., str. 31.

konsko priznane italijanske in madžarske narodne manjšine v Sloveniji, prvič pomensko omenjeni v 77. členu ustave SRS leta 1963. Šele odtlej dalje je *grosso modo* pričela veljati naslednja kronistova ugotovitev: "Po dikciji je bilo raziskovalno področje INV do danes še nekajkrat spremenjeno, po vsebini pa bistveno ne."⁶⁹

Omenjena programska, a tudi kadrovska prelomnica (s kadrovske pomlajene inštituta se je morala konec petdesetih let posloviti ideološko sumljiva "stara garda" predvojnih in povojnih sodelavcev, obdolženih slovenskega nacionalizma),⁷⁰ se je v veliki meri ujemala tudi z začetkom druge, liberalnejše faze v partijsko-državnem odnosu do narodnih manjšin, inavgurirane na Sedmem kongresu Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ) v Ljubljani leta 1958 in na njem sprejetem programu ZKJ. Na tej podlagi so bili namreč drugega marca 1959 sprejeti tudi sklepi Izvršnega komiteja Centralnega komiteja ZKJ (IO CK ZKJ), ki naj bi bili po besedah Koča Jončiča, takrat enega izmed vodilnih jugoslovanskih manjšinskih teoretikov, "najbolj kompletni politični dokument o vprašanju nacionalnih manjšin, ne samo v sodobnem delavskem gibanju temveč tudi v svetu nasploh".⁷¹

Če je bilo vprašanje narodnih manjšin "pod dominantnim vplivom teorije in prakse KPSS in SSSR v nacionalnem vprašanju", a tudi "provokativnih poskusov informbirojevskih vodstev, da narodnosti izkoristijo v svoji politiki ogrožanja neodvisnosti Jugoslavije"⁷² vse dotlej reducirano predvsem na prosvetno-kulturno dimenzijo, narodne manjšine od marčne partijske "Magna Chartae Libertatis" dalje zadobijo vlogo "trajnega faktorja" v odnosih med narodi in državami in vsaj na ravni partijske programatike postanejo tudi "aktivni subjekti v urejanju svojega položaja" (ali kot je v enciklopedijskem geslu leta 1965 znova preciziral nepogrešljivi Koča Jončič: "Pripadnici narodnih manjina u socialističkoj Jugoslaviji su od prvog dana aktivni subjekti u regulisanju svog položaja.")⁷³ Že kmalu zatem manj-

* * *

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ Lojze Ude je bil odrinjen v NUK, doktorja Čermelj in Felaher sta morala predčasno v pokoj, podobna pa je bila tudi usoda ene izmed vodilnih osebnosti predvojnega TIGR, Alberta Rejca. Tedanji inštitutski sodelavci naj ne bi dovolj poudarjali vloge komunistov v novejšem obdobju. Da je to kmalu postal tudi edino zveličavni kriterij strokovnosti, izpričuje izjava Borisa Zihlerla, izrečena na seji komisije za ideološko delo pri predsedstvu SZDLS 31. januarja 1956: "Čermelja ne moremo jemati kot eksperta za primorska vprašanja kot ne Umeta in Felaherja za koroško vprašanje, ko Ude prav v kočljivih vprašanih posega v našo socialistično politiko in jo pači." – Aleš Gabrič, Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962. Ljubljana 1995, str. 292.

⁷¹ Koča Jončič, Narodnosti u Jugoslaviji, v: Nacionalno pitanje i socijalizam. Beograd 1982, str. 453. – Sklepi so bili zatem na Osmem kongresu ZKJ leta 1964 potrjeni "kot sestavni del Programa ZKJ in po besedah J. B. Tita 'predstavljajo široko izdelano osnovo naše politike na tem planu.' Oni predstavljajo tudi edinstven dokument te vrste v svetu, s trajno zgodovinsko vrednostjo." Koča Jončič, Odnosi između naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Beograd 1970, str. 65.

⁷² Koča Jončič, Narodnosti kao konstitutivni elemenat jugoslovenske zajednice. *RiG* 16, Ljubljana, 1983, str. 171.

⁷³ Enciklopedija Jugoslavije, 6 (Maklj-Put), Zagreb 1965, *sub voce*. Leta 1982 je isti avtor takole opredelil subjektivteto manjšin, določeno s sklepi IK CK ZKJ iz leta 1959: "U sistemu decentralizovanih i demokratizovanih društvenih odnosa i razvijenog društvenog samoupravljanja nacionalne manjine prestaju biti objekt tudje zaštite i staranja, već postaju aktivan subjekt koji ravnopravno sudjeluje ne samo u regulisanju i obezbeđivanju

šine tudi v dokumentih Inštituta za narodnostna vprašanja nastopijo kot "subjekti svoje lastne politike"⁷⁴ in začno igrati "vlogo posredovalca med sosednjimi narodi"⁷⁵ oziroma "mostu" *tout court*.⁷⁶

Paradigmatični prelom v državno-partijskem odnosu do manjšin, inavguriran z marčnimi sklepi IO CK ZKJ leta 1959, je na široko odprl vrata sprejemanju nove manjšinske zakonodaje, vzporedno s tem pa tudi inštitutskemu elaboriranju različnih vidikov v položaju madžarske in italijanske narodne manjšine v Sloveniji.⁷⁷

V tej zvezi je bila s svojimi vsebinskimi poudarki izjemno indikativna retrospektivna ugotovitev ravnatelja inštituta Draga Druškoviča, zapisana leta 1970: "Povojni razvoj je predvidel in uveljavljal do 1959. leta ločeno manjšinsko šolo, ki pa je madžarska narodnost v teh posebnih okoliščinah, ni sprejemala in ki je postopoma vodila v asimilacijo. Po likvidaciji koroške manjšinske dvojezične šole in ugotovitvi deficitarnosti ločene manjšinske šole je naša politika poiskala pot dvojezičnega šolstva. To obliko je zasnovala na tradicionalnem narodnostno dvojnem območju in na uvajanju ustreznega celotnega družbenega bilingvizma

* * *

svog ravnopravnog položaja već i u izgradnji socijalističkih društvenih odnosa u cjelini ..." – Koča Jončić, *Odnosi između naroda i narodnosti u Jugoslaviji*. Beograd 1970, str. 67.

Ernest Petrič je po drugi strani elemente subjektivitete prepoznal v že leta 1948 podanem jugoslovanskem predlogu posebnega člena, ki naj bi v okviru Splošne deklaracije o človekovih pravicah OZN zagotavljal posebne manjšinske pravice. Cf. E. Petrič, *Predlogi Jugoslavije za mednarodno pravno varstvo manjšin*. *RiG*, 11/12, Ljubljana, 1980, str. 9.

⁷⁴ INV, t. a., 1837.

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ Prva varianta navedenega "Osnutka ..." se je, na primer, začela takole: "Današnja politiko Zveze komunistov označujeta dve načeli: a) da je vprašanje jugoslovanskih narodnostnih manjšin v državi in vprašanje jugoslovanskih manjšin v sosednjih državah načelno enak problem; b) da naš odnos ni bil nikoli odvisen od mednarodnih odnosov s sosednjimi državami (iz sklepov Izvršnega komiteja CK ZKJ, 2. marca 1959). Zaradi položaja slovenskega naroda, da živi del Slovencev še vedno kot **praprebivalec** (v Italiji, Avstriji in Madžarski; glej opozorilo v E. Kardelja 'Razvoj slovenskega narodnega vprašanja II. izdaja XLVIII), in ker živita v Sloveniji madžarska in italijanska narodna manjšina, se deli pričujoče pojasnilo na označitev omenjene politike na štirih dokaj različnih območjih ...", itd. (INV, t. a., 349) Tudi naslednji odstavek se sklicuje na že omenjene sklepe: "Če pregledamo sklepe IK CK ZKS (1959 L) so poleg že omenjenih načelnih izhodišč v ospredju še naslednja stvarna napotila: vezi z matično narodnostjo, funkcija posrednika (most), povezanost z državo, kjer narodna manjšina živi, vprašanje meje, manj razvitih območij, dvojezičnost območij, vprašanje šolstva (tudi dvojezičnega), kulture, manjšinskih organizacij, množičnih občil, materialne oskrbe, položaja v družbi, opredelitve šovinizma in obravnavanje notranjega in zunanjega razvoja, odnosa ZKJ in JLA ..." *Ibid.*

⁷⁷ Istega leta je bilo uzakonjeno dvojezično šolstvo v Prekmurju, na pomen letnice na normativnem področju pa je v začetku šestdesetih let v enemu izmed prvih obsežnejših tekstov, namenjenih analizi pravnega položaja obeh manjšin, opozoril tudi inštitutski sodelavec Ernest Petrič: "Že bežen pogled na obravnavano problematiko pokaže, da v glavnem do leta 1959 ni mogoče govoriti o kakem sistematičnem in podrobnejšem juridičnem sankcioniranju naše konkretne manjšinske politike. Sicer številni pravni akti, ki urejajo posamezna vprašanja, so pretežno le drobci, ki nesistematično dopolnjujejo okvirna ustavna načela ... Temu ustrezno je bila konkretna praksa zelo pestra glede na čas in kraj dogajanja, v splošnem je prehitela in presegla normativno ureditev in sčasoma izoblikovala določena splošna načela." Ernest Petrič, *Analiza položaja madžarske in italijanske narodne manjšine ob upoštevanju dinamike razvoja za obdobje 1953 do 1962*. Pravni del. Tipkopis. INV 1962, str. 1-2.

(seja Predsedstva SZDL, 19. marca 1959). Že takrat je poudarila, da gre za **obče slovensko vprašanje**. Hkrati je poudarjala načelno podobne poglede na vprašanje Slovencev zunaj države in na naš odnos do narodnih delov v naši državi in skupnosti. Predvidela je novo funkcijo narodne manjšine, funkcijo posrednika. S temi politično idejnimi stališči je našla stik z leninsko mislijo.⁷⁸

Leto dni po sprejemu partijskih sklepov je Inštitut za narodnostna vprašanja pričel izdajati "Razprave in gradivo / Treatises and Documents" (RiG), edino specializirano revijo za narodnostna vprašanja v tedanji SFRJ. Dejansko je bil že prvi sestavek v prvi številki namenjen prikazu položaja narodnih manjšin v Jugoslaviji, šlo pa je za ponatis govora, ki ga je imel dr. Aleš Bebler 14. junija 1960 na Dunaju. Takratni predsednik zunanje-političnega odbora v beograjski zvezni skupščini je pred izbranim občinstvom, zbranim v okviru dunajske "Gesellschaft fuer Aussenpolitik", med drugim spregovoril tudi o koncu nemške manjšine v Jugoslaviji in Sloveniji,⁷⁹ predstavil takrat aktualna prizadevanja na področju dvojezičnega šolstva v Prekmurju, narodne manjšine pa v duhu partijskih marčnih sklepov označil za "idealno most" ("eine ideale Bruecke") v "moralno-političnem približevanju sosednjih narodov ..."⁸⁰

Sprva zgolj interni sklepi IO CK ZKJ so se znotraj inštituta prevajali in pretipkavali,⁸¹ inštitut pa je vestno odgovarjal na vprašalnike o njihovem izvajanju.⁸² V rubriki "Gradivo" tretje številke RiG-a, ki je izšla leta 1963, so bili tudi v celoti objavljeni v slovenskem jeziku,⁸³ v angleškem povzetku pa je bilo izrecno opozorjeno, da so v mnogonacionalni Jugoslaviji teksti te vrste natisnjeni v jezikih narodov, glede na to, da ni mogoče govoriti o obstoju enega samega "državnega jezika" pa so vsi prevodi v jezike narodov tudi avtentični. Takšno razlago je pospremil tudi značilni terminološki *caveat*: "Where the various documents show differences in terminology, as this is the case with having two or more expressions for denoting a part of nation, namely 'naroden', 'narodnosten', and 'nacionalen' (all of them standing for 'national'), those differences ought be regarded as such."⁸⁴

* * *

⁷⁸ INV, t.a., 353.

⁷⁹ "So hat sich die in Jugoslawien lebende deutsche Volksgruppe sich selbst aufgelöst. Sie hat ihr Schicksal mit demjenigen Hitler-Deutschlands verbunden, so daß in letzter Konsequenz auch sie ein Opfer der Tragödie ist, die dem deutschen Volk zuteil wurde." - A. Bebler, Die Stellung der nationalen Minderheiten in Jugoslawien, *RiG*, 1, Ljubljana, 1960, str. 14.

⁸⁰ *Ibid.*, str. 30.

⁸¹ "Sklepi CK ZKJ o problemih narodnostnih manjšin". INV, t.a., 131.

⁸² Gl. Odgovori na Podsetnik za izradu analize o sprovođenju zaključaka IK CK SKJ o nacionalnim manjšinama od 1959 god. (št. 02-6-29/1). INV, t. a., 854. - Tako je bilo, na primer, v Ad I/2 citiranega dokumenta ugotovljeno, da je sistem "družbene samouprave" brez dvoma privedel do tega, "da so narodne manjšine postale oz. postajajo aktivni subjekt jugoslovanske socialistične skupnosti."

⁸³ Sklepi Izvršnega komiteja CK ZKJ o problemih narodnih manjšin. *RiG*, 3, Ljubljana, 1963, str. 111-120.

⁸⁴ *Ibid.*, str. 120.

Dikcija se torej od začetka šestdesetih let dalje ni spreminjala le na področju definiranja raziskovalnega področja inštituta, temveč tudi pri uporabi tiste strokovne terminologije, ki je označevala narodno manjšino samo.⁸⁵ Hkrati velja omeniti, da se inštitut v tem pogledu ni omejeval zgolj na vlogo pasivnega receptorja partijskih stališč, temveč je kot strokovna instanca poskušal aktivno vplivati na tvorbo ustrezne strokovne terminologije.

Tako se je, na primer, decembra 1962 "kolegij znanstvenih in strokovnih sodelavcev Inštituta za narodnostna vprašanja" odzval na predosnutek ustave FLRJ in v njegovem uvodnem delu prvič uporabljeni pojem "skupnosti svobodnih in enakopravnih narodov in narodnosti". Kolegij je namreč izoblikoval svoj lasten "Spreminjevalni predlog"⁸⁶ in se v njem iz razlogov terminološke preciznosti in znanstvene rigoroznosti zavzel za nadaljnjo uporabo izraza "narodna manjšina".⁸⁷ Med drugim so inštitutski sodelavci svoje stališče podprli z ugotovitvijo, da si lahko izraz "narodnost" obrazložimo kot "sociološko manj razvito skupnost, ali vsaj drugačno kategorijo kot narod", v tej zvezi opozorili na veljavno rabo, "napredne" trende v svetu in siceršnjo kompatibilnost s terminologijo, uporabljano na tujem. Navedli so tudi naslednji historični precendens: "V tradiciji tistih jugoslovanskih narodov in njihovih delov, ki so nekoč živeli v okviru avstrijske monarhije, je preostal spomin na razlikovanje med zgodovinskimi in nezgodovinskimi narodi- narodnostmi. Ta sociološko nenatančna opredelitev je vezana na razlikovanje med državnimi in nadržavnimi narodi."

Spreminjevalni predlog je vreden omembe že zaradi tega, ker je "kolegij znanstvenih in strokovnih sodelavcev Inštituta za narodnostna vprašanja"⁸⁸ v njem tudi s posebno emfazo izpovedal svoja lastna znanstvena in vrednostna izhodišča, svoj znanstveni in etični *credo*: "**Načelo – da naj ostane vsak narod in tudi narodni del zvest svojemu značaju, svoji kulturi in tradicijam, ki so bistveno prispevale k organskemu sodelovanju med narodi Jugoslavije,- nam pomeni vrednoto.**"⁸⁹ Narodna manjšina pomeni vrednoto tudi zato, ker je posrednik druge kulture itn. Že sam njen poseben položaj, če gledamo nanj z merilom kvantitete ali pa zgodovinskega razvoja, zahteva posebno varstvo. Če le-to omejimo samo na področje kulture, nehote dopuščamo redukcijo vprašanja na izključno eno samo družbeno področje."

* * *

⁸⁵ Tako je od zvezne in republiške ustave leta 1963, ki je poleg "narodne manjšine" prvič vpeljala tudi pojem "narodnosti", mogoče slediti semantičnemu drsenju od termina "narodna manjšina" in "narodnost" v izključno "narodnost" v kardeljanski ustavi iz leta 1974.

⁸⁶ INV, t. a., 147.

⁸⁷ Da bi svoj "spreminjevalni predlog" zavarovali pred morebitnimi ideološkimi očitki, so se v tej zvezi sklicevali tudi na Edvarda Kardelja in "Razvoj slovenskega narodnega vprašanja".

⁸⁸ Med njegovimi člani so bili Drago Druškovič, Janko Jeri, Ivo Juvančič, Ernest Petrič, Janko Pleterski in Tone Zorn.

⁸⁹ Podčrtano v izvorniku.

Tovrstna vrednostno intonirana argumentacija je z nocijo "vsestranskega razvoja" narodne manjšine, a hkrati tudi etosom njene zvestobe "svojemu značaju, svoji kulturi in tradicijam", naravnost magistralno ilustrirala pred nekaj leti zapisano tezo inštitutske sodelavke Irene Šumi, po kateri naj bi bili ravno ti poudarki značilni za večino zgodovinskih, socialno-geografskih, demografskih in "naturalistično domoznanskih" študij v "tradiciji slovenskega narod(nost)nega vprašanja" šestdesetih let. Šele v sedemdesetih letih naj bi namreč, tako avtorica, "v slovenskih narod(nost)nih študijah (in sočasno v ustreznih političnih stališčih) prišlo do korekcije opisanega linearizma in progresivizma; to pa v glavnem z aksiomom, da so nacionalne manjšine 'subjekt lastnega razvoja'."⁹⁰ Dejansko je do tega "kopernikanskega obrata" tudi v kognitivnem pristopu do manjšin prišlo že nekoliko prej, res pa je, da je njihova "subjektivizacija" pod nespornim vplivom Kardeljevih teoretičnih koncepcij⁹¹ dosegla inflatorni vrhunec sredi sedemdesetih let, ko so bile narodne manjšine s strani tako imenovanih "subjektivnih sil" (i. e. "Zveze Komunistov Jugoslavije") razglašene za "subjekt socialističnega samoupravljanja".

Po vsega nekaj elaboratih Julija Felaherja o madžarski manjšini iz začetka petdesetih let, je torej po partijsko blagoslovljeni sprostivti v začetku šestdesetih let

* * *

⁹⁰ Irena Šumi, *Kultura, etničnost, mejnost*. Založba ZRC, Ljubljana 2000, str. 123. Kot izrecen primer "zgodnjega takšnega stališča" je avtorica navedla leta 1973 natisnjeni programatični tekst takratnega direktorja INV Draga Druškoviča o "koroški nacionalni manjšini", ta "novoodkrita subjektiviteta narodnostnih manjšin" pa naj bi imela svojo "politično prebeseditev" v ugotovitvi, da je manjšina "most med narodi", živi pa "v 'skupnem (slovenskem) kulturnem prostoru'" (*ibid.*). V resnici je bilo mogoče – kot smo že videli – na analogna politična stališča, ki so bila *fons et origo* sočasnih strokovnih konceptualizacij tudi na inštitutu, naleteti v že omenjenih sklepih IO CK ZKJ iz konca petdesetih let, neposredni odmev pa so omenjeni sklepi doživeli tudi v različnih ohranjenih inštitutskih gradivih iz tistega in kasnejših obdobj. Tako je D. Druškovič pojem manjšine kot "subjekta svoje lastne politike" uporabil že leta 1961 ("Osnutek stališč o manjšinski problematiki", 24. 1. 1961, INV, t. a., 1837), pojem "mostu" v pravkar navedenem smislu pa najkasneje 25. 3. 1967 (v "Osnutku za 'pojasnilo o vprašanjih narodnosti-narodnih manjšin iz izhodišč Slovenije'") in sicer z neposrednim sklicevanjem na leta 1959 sprejete partijske sklepe. Med kasnejšo "manjšino kot subjektom svojega razvoja" iz sredine devetdesetih let (gl. enako naslovljeni prispevek Mirana Komaca, v: *Manjšina kot subjekt*. Zbornik referatov in razprav, Ljubljana, 29.-30. 6. 1995. Državni zbor Slovenije, Inštitut za narodnostna vprašanja, Urad republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, Ljubljana 1996, str. 11-13) in "manjšino kot subjektom v reguliranju svojega položaja" (gl. že omenjeno enciklopedijsko geslo Koče Jončiča v Enciklopediji Jugoslavije leta 1965) iz sredine šestdesetih let, na zgolj konceptualni ravni pravzaprav ni bilo velike razlike, primarna faza "subjektivizacije" manjšine iz konca petdesetih let pa je vsekakor omogočila zložen evolutivni prehod v naslednje teoretične variacije na isto temo.

⁹¹ Ko je v februarju leta 1979 umrl Edvard Kardelj, po hagiografski oznaki direktorja INV Janka Jerija na kome-morativni seji delovne skupnosti INV dne 12. 2. 1979 "bard, ljudski tribun, strateg naše revolucije in osvobodilnega boja in po zmagoviti vojni eden izmed glavnih oblikovalcev prvič v zgodovini svobodne, zedinjene, suverene slovenske republike, združene z bratskimi narodi in narodnostmi v novi, socialistični Jugoslaviji", Jeri seveda ni pozabil poudariti, da je bila po Kardeljevem vrednotenju manjšina "subjekt, ki se le v organski povezanosti z matičnim narodom in z vsem naprednim lahko učinkovito bojuje za svojo dejansko enakopravnost ter proti vsem poskusom hegemonizma in manipulacij". J. Jeri, Edvard Kardelj – teoretik in državnik. *RiG* 9-10, Ljubljana, 1979, str. 7-8.

mogoče slediti prvim obsežnejšim strokovnim študijam, posvečenih položaju madžarske in italijanske narodne skupnosti, a tudi predlogom, ki so poskušali oblikovati ustrezni terminološki instrumentarij. Te študije, oziroma elaborati so razmeroma preprosto začetno vizuro že zamenjevale z bolj kompleksnim pristopom. Namesto zgolj deskriptivnega je že pričel prevladovati analitični diskurz. Poleg Inštituta za narodnostna vprašanja, ki je še naprej ostajal osrednja raziskovalna institucija,⁹² se je največ po zaslugi geografa Vladimirja Klemenčiča, preučevalca prostorskih, demografskih in socialno-ekonomskih problemov narodnostno mešanih območij v Sloveniji in zamejstvu, v tem pogledu vse bolj profiliral tudi Inštitut za geografijo univerze v Ljubljani.

V tisti čas sodijo tudi prva prizadevanja, položaj italijanske in madžarske manjšine in povečano dinamiko zakonodajnega urejanja in dejanskega spreminjanja njunega položaja znotraj slovenske družbe opredeliti s pomočjo razvojnih parametrov in sicer z različnih, med seboj se dopolnjujočih vidikov. Tako je v letih 1963-1964 Ernest Petrič izdelal prvi, pravni del študije s skupnim naslovom "Analiza položaja madžarske in italijanske narodne manjšine ob upoštevanju dinamike razvoja za obdobje 1953 - 1962."⁹³ Lojzka Vrtič (leta 1962 je zapustila INV in prevzela mesto referenta za manjšinsko šolstvo v takratnem sekretariatu sveta za šolstvo; dve leti zatem se je temu referatu pridružilo še zamejsko šolstvo),⁹⁴ je bila avtorica drugega dela, omejenega na pregled šolstva za madžarsko manjšino ("Analiza položaja madžarske in italijanske narodne manjšine ob upoštevanju dinamike razvoja za obdobje 1953 - 1962. 2. Šolstvo za madžarsko manjšino v letih 1953 - 1962"). Temu pregledu je sledil še demografski del Vladimirja Klemenčiča, ki je posebej obravnaval položaj italijanske manjšine na Koprskem⁹⁵ in socialno-geo-

* * *

⁹² V tej zvezi je zanimiva navedba Ad IV/1 iz inštitutskih odgovorov na Podsetnik za izradu analize o sprovođenju zaključaka IK CK SKJ o nacionalnim manjinama od 1959 god. (št. 02-6-29/1), saj je iz nje razvidno, kateri republiški organi in ustanove so bili v začetku šestdesetih let zadolženi za spremljanje položaja obeh zakonsko zaščitenih manjšin v Sloveniji: "Za splošno spremljanje razvoja obeh narodnih manjšin na območju SRS in posebej za spremljanje manjšinskega oz. dvojezičnega šolstva skrbje: 1) Urad za manjšine pri Izvršnem svetu. 2) Komisija za manjšinsko šolstvo pri Svetu za šolstvo LRS. 3) Komisija GO (Glavnega odbora, op. a.) SZDL za zamejska in manjšinska vprašanja. 4) Pri ustreznih okrajnih in občinskih LO (oz. pri Svetih za šolstvo) so posebne komisije za dvojezično oz. manjšinsko šolstvo in ustrezne splošne manjšinske komisije, ki so tudi pri okrajnih in občinskih odborih SZDL. 5) Strokovno spremlja razvoj obeh manjšin Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani." - INV, t. a., 854.

⁹³ Ernest Petrič, Analiza položaja madžarske in italijanske narodne manjšine ob upoštevanju dinamike razvoja za obdobje 1953-1962. 1, Pravni del. Ljubljana: INV, 1964. 188 str., 36 prilog. - Koledar Mohorjeve družbe v Celju je leta 1964 objavil tudi Petričev tekst z naslovom "Narodne manjšine v Sloveniji."

⁹⁴ Sodelovala je tudi pri nastajanju zakonov za šolstvo narodnosti v Sloveniji in na to temo pripravila več preglednih in analitičnih gradiv.

⁹⁵ Vladimir Klemenčič, Marjan Avsenak, Ciril Vojvoda (kartografa), Analiza položaja madžarske in italijanske narodne manjšine ob upoštevanju dinamike razvoja za obdobje 1953 - 1962. 3. Demografske razmere na Koprskem s posebnim ozirom na italijansko narodno manjšino. - Istega leta sta bila profesorja Filozofske fakultete v Ljubljani, geografa dr. Vladimir Klemenčič in dr. Svetozar Ilešič, mentorja Tonetu Palčiču pri izdelavi diplomske

grafske del V. Klemenčiča in Marije Nose ("Analiza položaja madžarske in italijanske narodne manjšine ob upoštevanju dinamike razvoja za obdobje 1953 - 1962. 4, Socialno geografska analiza narodnostno mešanega ozemlja v Prekmurju s posebnim oziranjem na demografske razmere.")⁹⁶ Socialno geografski in demografski del teh raziskovanj je potekal tudi na terenu; v okviru tedanje republiške akcije "Gibanje znanost mladini" so v okviru mladinskih raziskovalnih taborov podatke zbirali slovenski srednješolci iz Slovenije, avstrijske Koroške in madžarske Porabja.

Do ustreznih strukturnih sprememb je prišlo tudi v notranji organizaciji Inštituta za narodnostna vprašanja; leta 1965 se je namreč dotlej obstoječi severni in zahodni skupini, ki sta preučevali položaj slovenskih manjšin na Koroškem in v Julijski krajini, torej v sosednjih državah Avstriji in Italiji, pridružila znanstveno-raziskovalna skupina za preučevanje splošnih narodnostnih vprašanj. Ustanovljena je bila z namenom, da "preučuje teorijo in prakso manjšinske zaščite" v svetu in zlasti doma, "spremlja delo v mednarodnih organizacijah, ki se ukvarjajo s problematiko narodnostnih vprašanj in sorodnimi problemi" in preučuje "problematiko narodnosti na področju SR Slovenije in SFRJ." Drago Druškovič, prvi predstojnik omenjene skupine za preučevanje "splošnih teoretičnih vprašanj o narodu in mednacionalnih odnosih" ter za "vprašanja uresničevanja enakopravnosti narodov in narodnosti v SFRJ", je bil v tej vlogi med drugim tudi soavtor programskih dokumentov, v katerih so bila elaborirana načelna politična in ideološka izhodišča. Leta 1967 je, na primer, skupaj z Jankom Jerijem in Jankom Pleterskim pripravil elaborat na osemnajstih tipkopisnih straneh z naslovom "Osnutek za 'Pojasnilo o vprašanjih narodnosti-narodnostnih manjšin iz izhodišč Slovenije'", leta 1970 pa skupaj z Albino Lük, avtorico bibliografskega pregleda pomembnejših strokovnih del o bilingvizmu v šolstvu in zgodovinarjem Tonetom Zornom, pisecem študije o madžarski manjšini, obsežno "gradivo za pogled na motivacijo dvojezičnega šolstva" z skupnim naslovom "Politično idejni pogled na vprašanje dvojezičnega šolstva."⁹⁷

Prvič po vojni je sredi šestdesetih let predmet znanstvene pozornosti postala tudi usoda nekdanje nemške manjšine, oziroma nekatera mednarodnopravna vprašanja, povezana s tem. Ernest Petrič, do leta 1965 višji strokovni sodelavec na Inštitutu za narodnostna vprašanja, je leta 1966 doktoriral na katedri za medna-

* * *

naloge z naslovom "Demografske razmere na narodnostno mešanem ozemlju na Koprskem s posebnim poudarkom na italijanski narodni manjšini".

⁹⁶ Vladimir Klemenčič, Tone Palčič, Analiza položaja madžarske in italijanske narodne manjšine ob upoštevanju dinamike razvoja za obdobje 1953-1962. 3, Demografske razmere na Koprskem s posebnim oziranjem na italijansko narodno manjšino. Ljubljana: INV, 1964. 30 str.; Vladimir Klemenčič, Demografske razmere na Koprskem s posebnim oziranjem na italijansko narodno manjšino. Ljubljana, RSS, 1964. 30 str.

⁹⁷ INV, t. a., 1121.

rodno pravo ljubljanske pravne fakultete z disertacijo *“Das Recht auf die Heimat kot pojem mednarodnega prava : (s posebnim ozirom na usodo nekdanje nemške manjšine v Jugoslaviji).”* Istega leta je Slovenski šolski muzej v Ljubljani, čigar ravnatelj je bil poznavalec manjšinske problematike France Ostanek, odprl razstavo z naslovom “Pregled razvoja manjšinskega šolstva na slovenskem ozemlju”, Ostanek sam pa je v zbornik “Osnovna šola na Slovenskem”, ki je izšel leta 1970, prispeval sestavek z naslovom “Manjšinske šole na slovenskem ozemlju”. Leta 1973 se je raziskovalec INV Andrej (Lan) Brenk v “Analizi položaja madžarske narodnostne skupnosti v Sloveniji”, nastali na podlagi vprašalnika bruseljskega inštituta “Mens en Ruimte” o jezikovnih manjšinah v Evropi, tako sicer še v največji meri skliceval na že omenjeno študijo Vladimirja Klemenčiča in Marije Nose iz leta 1964, a je imel po drugi strani na razpolago že tudi celo vrsto drugih virov, v katerih je bil obravnavan položaj obeh narodnosti.⁹⁸

Kljub temu, da je bilo strokovnih prispevkov, posvečenih položaju italijanske in madžarske manjšine v Sloveniji vse več, pa je v decembru istega leta pravnik Lado Vavpetič v publikaciji Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU) z naslovom “Svoboščine in pravno varstvo pripadnikov tujih narodov, ki žive v Jugoslaviji” opozarjal, da bo zlasti pri preučevanju pravne zaščite v Jugoslaviji živečih narodnostnih manjšin potrebno v bodoče še veliko storiti. Podčrtal je, da so v pravnih normah izražene le pravne možnosti, šele njihovo dejansko uresničevanje “v realnem življenju” pa pove, v kakšnem dejanskem položaju žive in se razvijajo narodnosti. To delo bo potrebno šele opraviti, je zapisal nekdanji predsednik Študijske komisije Znanstvenega inštituta in opozoril na impresiven razpon vprašanj, ki se jih bo treba lotiti s kombiniranimi prijemi posameznih strok in znanstvenih disciplin: “Dobro se zavedamo, kako silno raznovrstne dejavnosti še čaka (sic!) in seveda tudi, koliko raziskav v znanstvenem pogledu bo potrebnih. Ne gre samo za raziskovanje, kateri zgodovinsko dognani pojavi opravichujejo določeno stališče in pričakovanje, kakšna je tradicija in mentaliteta, s katero je treba računati. Treba se je ukvarjati s psihološkimi, moralno-etičnimi, dalje s sociološkimi, geopolitičnimi, antropološkimi in politološkimi vprašanji. Prav tako pa tudi z raznimi vprašanji z določenih strokovnih področij, zlasti s področja kulturnega, izobraževalnega delovanja, kako tudi vobče z razvojnimi vprašanji, ki se ne tičejo samo materialnega, temveč prav tako tudi duhovnega življenja. V resnici najbrž ni tako kompleksnega in splošno družbeno pomembnega vprašanja, kakor je prav vprašanje osnov za družbeno pravilno in primerno obravnavanje raznih narodnosti. To vprašanje predvsem presega okvir, ki obstoji znotraj

* * *

⁹⁸ Gl. INV, t. a., 943. Leto kasneje sta inštitutska sodelavca Albina Lük in Hilarij Frančeskin za predlogo uporabila vprašalnik za študijo Organizacije Združenih narodov; rezultat je bil elaborat z naslovom “Označitev položaja italijanske in madžarske narodnosti v Sloveniji. Odgovori na vprašalnik za študijo OZN o pravicah pripadnikov etničnih, verskih in jezikovnih manjšin.” – INV, t. a., 618.

določene države, ker se eminentno tiče ne samo transnacionalnih, temveč tudi mednarodnih odnosov.”⁹⁹

Akademik, ki je v vsesplošnem jugoslovanskem kontekstu seveda posebej obravnaval tudi pravni položaj madžarske in italijanske narodne manjšine v Sloveniji,¹⁰⁰ je po drugi strani na terminološko dokaj kontroverzen način pohvalil doseženo raven pravnega varstva “pripadnikov tujih narodov” v Sloveniji, tej, kot se je izrazil, etnično najbolj homogeni republiki jugoslovanske federacije: “Pripadnikov tujih narodov in etnične skupine (Romi-Cigani) je komaj 1% celotnega prebivalstva. Je namreč 3000 Italijanov, okrog 10 000 Madžarov, nekaj pod 1000 Nemcev ter ravno toliko Čehov ter okrog 2700 Ciganov-Romov. Kljub temu so v SR Sloveniji navedenim pripadnikom tujih narodov zelo dosledno priznane njihove narodne svoboščine in je zelo podrobno in moderno urejeno njihovo pravno varstvo. Razlogov je več. Slovenci so v preteklosti morali živeti v tuji državi in med obema vojnoma je kljub lastni državi morala biti tretjina Slovencev brez narodnostnih pravic v Italiji in Avstriji. Narodni konflikti so bili ostri in Slovenci so za narodnostne svoboščine zelo občutljivi. Še danes njihova narodnostna razmerja nasproti tujim narodom niso v celoti urejena. Razumljivo je, da želijo pripadnikom tujih narodov zagotoviti vse narodne svoboščine, saj le na ta način lahko pričakujejo podobna ravnanja z njihovimi lastnimi rojaki. S tem pa obenem dosledno izpolnjujejo prevzete mednarodne obveze in slede socialističnemu načelu o enakopravnosti narodov in narodnosti.”¹⁰¹

* * *

⁹⁹Vavpetič Lado, Svoboščine in pravno varstvo pripadnikov tujih narodov, ki žive v Jugoslaviji”, SAZU, *Razprave VIII/1*, Ljubljana 1974, str. 63-64. – “Očitno je namreč”, je nadaljeval, “da gre pri študiju takšnih vprašanj za interdisciplinarno znanstveno delo, ki naj bo dobro in načrtno pripravljeno in med seboj usklajeno. Posamezna vprašanja je treba motriti z raznih stališč, ki so imanentna posameznemu vprašanju, in le na takšno vsestransko analizo posameznih sestavnih delov celotne problematike je treba opreti dovolj sintetizirano reševanje kompleksnega in družbeno izredno pomembnega vprašanja, kot je vprašanje narodnosti in kot je študij najrazličnejših posledic zaradi zanemarjanja tega varstva.” – *Ibid.*, str. 66.

¹⁰⁰Ne da bi v zvezi s slednjo omenil določila Specialnega statuta, torej mednarodnopravne obveznosti iz Londonskega memoranduma o soglasju, ki so postale del internega prava.

¹⁰¹*Ibid.*, str. 9. – V sestavku “Križa dvojezične šole v Sloveniji” (Die Krise der zweisprachigen Schule in Slowenien), ki jo je 16. avgusta 1970 oddajal ORF v “Magazin der Wissenschaft”, je že pokojni južnotiroolski publicist Klaus Gatterer dokaj podobno obrazložil slovensko skrb za narodni manjšini. Ugotovil je, da je bila pot Slovencev iz naroda brez politične samostojnosti (“Domestikenvolk”) do statusa republike v jugoslovanski federaciji težka: “Mnoga desetletja je bila prva naloga slovenske šole iztrgati slovenske otroke nenasitni raznarodovalni sili ‘zgodovinskih’ sosednjih narodov, zlasti Nemcev in Italijanov. Nekateri deli slovenskega naroda, npr. Slovenci v italijanski provinci Videm še danes nimajo šolskega pouka v materinščini. Iz tega zgodovinskega humusa so rasle in klile čisto jasno nasprotno tendence: 1.) Izredno budna občutljivost v vseh stvareh, ki bi utegnile ogroziti narod. 2.) Želja, krepiti svojo šolo v vsakem oziru, da bi na jezikovno mešanih ozemljih nikoli več ne izgubili slovenskih otrok zaradi asimilacije sosednjih narodov. 3.) Humanistično-solidaristično stališče do vseh narodnih manjšin, tudi do tistih, ki živijo na slovenskem ozemlju: te naj obvarujejo vseh krivic, ki so jih morali Slovenci prenašati tako dolgo ...” Celoten tekst Gattererjevega prispevka je objavil celovski *Naš tednik* 27. 8. 1970, št. 35, str. 3. (Gl. tudi INV, t. a., 108).

Dejstvo je, da je imel akademik, sicer eden izmed vidnejših tvorcev slovenske pravne terminologije, že s časom natisa svoje knjige precej smole (zaradi sprejetja nove ustavne ureditve je bila vsebinsko že ob samem izidu zastarela), izrazito nesrečno roko pa je imel tudi pri izbiri strokovnih terminov. V letu 1974, ko je bila Socialistična republika Slovenija v skladu s prvim členom nove ustave definirana kot "socialistična samoupravna skupnost delovnih ljudi in občanov, slovenskega naroda in italijanske in madžarske narodnosti",¹⁰² je uvrstitev avtohtone italijanske in madžarske narodnosti v kategorijo "pripadnikov tujih narodov" v predhodno nedvomno recenzirani publikaciji SAZU naravnost bodla v oči.

Ob priznanju, da gre za "vendarle koristen pripomoček", je torej sodelavka Inštituta za narodnostna vprašanja Albina Lük v recenziji knjige opozorila zlasti na "vprašljivo terminologijo, ki jo avtor uporablja že v naslovu: 'pripadniki tujih narodov' in jo pozneje v različnih oblikah ponavlja, npr. 'prebivalci tujih narodov', 'pripadniki tujih narodnosti', 'tuje etnične skupine', celo 'tuji državljan' (str. 17)." Tovrstna poimenovanja naj bi se kazala "vsaj kot huda nerodnost", vzbujala pa naj bi tudi vtis, "kakor da avtor ni dojel, da ne gre samo za 'pripadnike tujih narodov, ki sicer sestavljajo posebno državo (matično državo), ki pa žive zunaj nje kot pripadniki posebne narodne skupine' (str. 4) ali za 'skupine pripadnikov tujih narodov, ki živijo zunaj domače države' (str. 4) – tako bi lahko označili tudi naše zdomce, ki so zaposleni v deželah zahodne Evrope, ali naše izseljence – pač pa za avtohtono prebivalstvo, ki mu je bilo zaradi zgodovinskega razvoja usojeno živeti ločeno od matičnega naroda, obenem pa je to prebivalstvo svojo usodo zavestno sprejelo in se za skupno življenje v Jugoslaviji odločilo z aktivno udeležbo v narodno osvobodilni revoluciji. Ta mu je prinesla narodnostno in družbeno svobodo in enakopravnost v socialistični skupnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti, ki jo danes skupaj varujejo in izgrajujejo. Ob takšnem izhodišču ne bi moglo priti do zvez, kakršne so npr. '... poleg domačega prebivalstva še pripadniki štirih narodnosti ...' (str. 8), ali '...poleg domačega naroda in že omenjenega večjega števila Albancev in Turkov samo še omenjenih 3334 Bolgarov' (str. 9), ki zvenijo disonantno." Tudi ta primer naj bi sicer kazal, je nadaljevala Lükova, "kako nujno bi bilo poenotiti izrazoslovje in morda tudi izdelati slovarček pojmov s področja narodnostne problematike, ki bi služil kot osnova vsem, ki v Jugoslaviji pišejo o tem vprašanju."¹⁰³

* * *

¹⁰² Socialistična republika Slovenija je bila namreč že v prvem členu nove ustave definirana kot "socialistična samoupravna skupnost delovnih ljudi in občanov, slovenskega naroda in italijanske in madžarske narodnosti", v drugem členu pa je bilo rečeno, da "delovni ljudje in občani" v njej med drugim "zagotavljajo in uresničujejo suverenost, enakopravnost in nacionalno svobodo", "zagotavljajo svoboščine in pravice človeka in občana", "varujejo narodnostni značaj, zagotavljajo položaj, uresničujejo enakopravnost ter pospešujejo vsestranski napredek italijanske in madžarske narodnosti".

¹⁰³ Albina Lük, Ocena: Vavpetič Lado, Svoboščine in pravno varstvo pripadnikov tujih narodov, ki žive v Jugoslaviji, SAZU, *Razprave VIII/1*, Ljubljana, 1974. *Vestnik koroških partizanov*, 9, 1, 2, Ljubljana, 1975, str. 91-92. –

Nekaj mesecev po sprejemu nove ustave, s katero sta italijanska in madžarska narodnost pridobili status konstitutivne populacije v SRS, je bilo v Trstu organizirano največje mednarodno srečanje manjšinskih strokovnjakov po drugi svetovni vojni. Tu je bilo tudi po zaslugi prizadevanj slovenskih pripraviljalcev konference sprejeto "načelno stališče", naj bo ta široki mednarodni posvet "konferenca 'o manjšinah in z udeležbo manjšin'".¹⁰⁴ S tem je bilo dano, je bilo opozorjeno v enem izmed inštitutskih gradiv, "manjšinam tisto mesto, ki jim vsekakor pripada: manjšine na konferenci so bile enakopraven subjekt in ne objekt obravnave, kot bi nekateri želeli."¹⁰⁵

Referati z omenjene konference so bili vsaj delno ponatisnjeni v obsežnem zborniku, ki je izšel leta 1975 ("Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni"), v zvezi s položajem italijanske manjšine v Sloveniji pa še dodatno objavljena prispevka Vladimirja Klemenčiča ("Italijansko prebivalstvo na narodnostno mešanem ozemlju na Koprskem v SR Sloveniji") in pa člana jugoslovanske delegacije v jugoslovansko-italijanskem Mešanem odboru za manjšinska vprašanja, pravnega eksperta Iva Murka, ki je obravnaval dotedanje delo tega meddržavnega organa, predvidenega z osmim členom Specialnega statuta kot priloge Londonskega memoranduma o soglasju z dne 5. 10. 1954 ("Dvajset zasedanj jugoslovansko-italijanskega mešanega odbora").¹⁰⁶ Že zaradi tega, ker je bil za takratno obdobje ideološke samohvale značilen, bi veljalo omeniti tudi sestavek Svetozarja Poliča. V

* * *

Dvajset let kasneje je ista avtorica ponovno konstatirala nujnost tovrstnega poenotenja, le da tokrat seveda ne več v jugoslovanskem okviru: "Do danes neprečiščeno izrazje, ki označuje oblike sobivanja oziroma procese povezane s sobivanjem različnih etnij, večkulturnost (multikulturalizem), medkulturnost (interkulturalizem), kulturna različnost (kulturni pluralizem), se razširi ob koncu šestdesetih in v sedemdesetih letih. Na te osnovne izraze se navezuje izrazje s področja proučevanja jezikov v stiku. Kljub mnogim študijam v svetu ter nekaterim poskusom na Slovenskem (Klinar 1977, 1985, Nečak 1989, Nečak Lük 1989c) ter na sosednjem Hrvaškem [...] stroka doslej še ni oblikovala prečiščene, kategorialnega aparata in se navedeni izrazi uporabljajo nedistinktivno, mnogokrat kot sopomenke. Ker ni dokončnega konsenza o njihovi pojmovni podstavi, ker niso enopomenske, ne morejo delovati kot strokovni izrazi. Zato je tudi otežena operacionalizacija teoretskega konstrukta, ki ga označujejo, v raziskovalne namene. Mislim, da bi bil dobrodošel izid oziroma rezultat sodelovanja strokovnjakov za manjšinska vprašanja v okviru skupnosti Alpe Jadran skupna, primerjalna študija o temeljnem strokovnem izrazju v jezikih jezikovnih skupnosti, ki se vključujejo v dejavnost te skupnosti. Takšna študija bi nedvomno prispevala k boljšemu sporazumevanju in sodelovanju na strokovni ravni, pa tudi k učinkovitejšemu političnemu diskurzu ..." – Albina Nečak Lük, Sporazumevanje v večkulturnem okolju: nekaj raziskovalnih pristopov. V: Manjšine v prostoru Alpe-Jadran. Zbornik referatov. Ljubljana 1994, str. 198.

¹⁰⁴ Janko Jeri, Manjšinska konferenca v Trstu. *RtG*, 6, Ljubljana, 1974, str. 123.

¹⁰⁵ INV, t.a., 636. – Med udeleženci iz Slovenije sta se konference z referatomu udeležila predstavnika italijanske in madžarske narodnosti Ferenc Hajós in Leo Fusilli – prvi z referatom "Dvojezično šolstvo v SRS na področju madžarske manjšine", drugi pa s prispevkom o samoupravnih pravicah italijanske narodnostne skupnosti v Sloveniji.

¹⁰⁶ O samem specialnem statutu je že leto prej v angleškem jeziku izšla brošurica na 35 straneh avtorjev Janka Jerija, Gorazda Kušaja in Svetozarja Poliča, v kateri je bil upoštevan tudi pravni okvir zaščite italijanske narodne skupnosti v Jugoslaviji in s tem tudi v Sloveniji: The Special Statute (Annex to the London Memorandum of Understanding) and some Elements of the Legal Situation of the Slovenian Ethnic Group in Italy and of the Italian in Yugoslavia. Ljubljana 1974.

času, ko so v jugoslovanski politični kulturi ob hkratnem enormnem zadolževanju v tujini "dominirale vrednote monumentalizma, optimizma, reformizma in ideološkega narcisizma",¹⁰⁷ je Polič v prispevku z naslovom "Družbeno politični, pravni in samoupravni položaj narodnosti (narodnih manjšin) v Jugoslaviji ter še posebej v SR Sloveniji" razmeroma dobro urejen položaj obeh narodnosti obrazložil z že doseženim "bistvenim idejno-političnim premikom" k "dosledno internacionalističnemu gledanju in obravnavanju teh delikatnih vprašanj", ta "premik" pa naj bi omogočil "prav takšen premik tudi v naši pravni ureditvi te problematike in tudi v praksi; premik, ki ga vsekakor lahko označimo kot novo kvaliteto v obravnavanju in reševanju nacionalnega vprašanja nasploh in vprašanja narodnih manjšin oziroma narodnosti še posebej; kvaliteto, ki ji ni primere v sodobnem svetu in ki je možna le v samoupravnem demokratičnem socialističnem sistemu."¹⁰⁸

Kot neposredni refleks sprejetja nove ustavne ureditve so bile leto zatem v republiški Komisiji za manjšinska in izseljenska vprašanja sprejete tudi "teze o znanstveni in raziskovalni dejavnosti v SRS na področju narodnostnih vprašanj". V njih je bilo mogoče prebrati oceno, da je slovenska znanstvena in raziskovalna dejavnost na področju narodnostnih vprašanj "v inovacijskem pogledu" dala v preteklosti dobre rezultate, vendar pa se pojavljajo "problemi, ki terjajo strokovno in politično preučitev in reševanje, v skladu s koncepti, ki jih uvaja nova ustavna ureditev".¹⁰⁹

Osnovna shema dokumenta je bila razdeljena na "izhodišča", navajala pa je tudi tako imenovane "organizacijske mehanizme" in "neposredne naloge". Že v prvi točki temeljnih "izhodišč" je bilo seveda ugotovljeno, da razvoj "jugoslovanske koncepcije narodnosti temelji na dognanjih marksistične znanosti, ki kot takšna

* * *

¹⁰⁷ "U političkoj praksi ta kultura proizvodi mamut-investicije, velike sisteme [...], velike proslave ('obljetnice') i velike parole ('najveće gradilište u Evropi', 'najotvorenija granica u svijetu', 'naš ogromni ugled u svijetu' i sl.) Kako i izbori imaju samo jedan karakter ceremonijske participacije, logično je da se društvo pretvara u golem specijalni laboratorij za svekolike reformske eksperimente ..." – Slaven Leticia, *Intelektualac i kriza*. Zagreb 1989, str. 51. – Mimogrede, tudi v zvezi s tako imenovano "najbolj odprto mejo na svetu" (kar je bilo seveda svojevrstno pretiravanje) je sredi sedemdesetih let zaznati nastanek prvih "mejnih študij", v katerih je obravnavan manjšinski aspekt tovrstnega, v primerjavi s preostalim delom komunistične vzhodne Evrope nedvomno liberalnega mejnega režima. – Gl. Vladimir Klemenčič, *Odprta meja med Italijo in Jugoslavijo in vloga manjšin. Teorija in praksa*, 9/10, Ljubljana, 1974; Isti: *Urbanizzazione spaziale e minoranze etniche nel Centro Europa*. Atti della Conferenza internazionale sulle minoranze. Vol. 1. Trieste 1979).

¹⁰⁸ Ur. Janko Jeri, Gorazd Kušej, Vladimir Klemenčič, Svetozar Polič, *Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni*. Ljubljana 1975, str. 328.

¹⁰⁹ INV, t.a., 2216. – V "tezah" je bil torej dokaj določno nakazan tudi trend, ki je tri leta zatem dejansko rezultiral v odločitvi, vredni omembe tudi z vidika naše teme: leta 1978 je tedanja Raziskovalna skupnost Slovenije dokumentacijski oddelek INV uvrstila v kategorijo "specializiranih INDOK centrov", s tem pa je dotedanji oddelek postal osrednji center za zbiranje in dokumentiranje podatkov o celotni etnični in manjšinski problematiki v SRS.

obstoja le v dialektični povezanosti z družbeno prakso". V naslednjem poglavju je bil med tako imenovanimi "organizacijskimi mehanizmi" (Raziskovalna skupnost, Univerza v Ljubljani, SZDL Slovenije, Organi družbenopolitičnih skupnosti, Inštitut za narodnostna vprašanja) edine, rahlo kritične ocene deležen Inštitut za narodnostna vprašanja, o katerem je bilo ugotovljeno, da se mora "razviti", "posodobiti" in "bolj elastično prilagajevati potrebam družbene prakse".¹¹⁰

Dve leti zatem je Komisija za narodnosti skupščine SRS v "Informaciji o uresničevanju posebnih pravic italijanske in madžarske narodnosti in njihovih pripadnikov v Socialistični republiki Sloveniji", obravnavani na sejah zborov skupščine SRS dne 28. 4. 1977, zopet ocenila raziskovalno in študijsko dejavnost, namenjeno preučevanju položaja italijanske in madžarske narodnosti. Potem, ko je posebej izpostavila osrednjo vlogo Inštituta za narodnostna vprašanja in njegove znanstveno-raziskovalne skupine za splošno teoretična vprašanja¹¹¹ in hkrati omenila tudi študijski prispevek Inštituta za geografijo Univerze v Ljubljani po vodstvom Vladimira Klemenčiča oz. Inštituta za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, ki je ravno takrat pripravljala raziskovalno nalogo z naslovom "Dvojezičnost in družbena mobilnost pripadnikov italijanske in madžarske na-

* * *

¹¹⁰ INV, t.a., 2216. – Medtem ko naj bi bil raziskovalni in znanstveni program inštituta predmet posebne obravnave, je bilo v poglavju o "neposrednih nalogah" med drugim ugotovljeno, da bi moral imeti predvsem naslednje funkcije: "– funkcijo dokumentacijskega in arhivskega centra, ki bi služila raziskovalni dejavnosti na vseh področjih, – funkcijo centralnega strokovno informativnega faktorja v informativnem sistemu znanstveno raziskovalne dejavnosti na področju narodnosti, – funkcijo centra za fundamentalne, aktualne študije, ki bi služile kot podlaga za raziskovalno delo na posameznih področjih /sociologija, pravo, demografija/ in v politični akciji, – funkcijo strokovnega usklajevanja pri realizaciji projektov in s tem funkcijo uveljavljanja interdisciplinarnosti na tem znanstveno raziskovalnem področju, – funkcijo operativnega strokovnega povezovanja in usklajevanja z raziskovalnimi centri Slovencev v zamejstvu /Celovec in Trst/..." Zaradi "specifike področja znanstvenega in raziskovalnega dela na področju narodnosti" in zaradi "potrebe po operativnosti in ažurnosti izvajanja teh funkcij" naj bi v sklopu SZDL pomembno mesto pripadalo tudi "komisiji za manjšinska in izseljenska vprašanja pri republiški konferenci" in zlasti "sosvetu za koordinacijo znanstvene in raziskovalne dejavnosti na področju narodnosti." Le-ta naj bi v bodoče vršil "funkcijo političnega preverjanja projektov o katerih odločajo organi raziskovalne skupnosti Slovenije" in s "političnega vidika ... obravnaval in ocenjeval izvajanje programov, posameznih projektov in letna poročila posameznih strokovnih dejavnikov." Za sestavljalce dokumenta tudi ni bilo dvoma, da se morajo določbe republiške ustave, ki določajo "dolžnosti družbenopolitične skupnosti glede vprašanj položaja madžarske in italijanske narodnosti v SRS ter skrb SRS za Slovence v zamejstvu" ustrezno odraziti tudi v "znanstvenih in raziskovalnih prizadevanjih." To naj bi bilo zagotovljeno v okviru naslednjega strukturnega organograma: "Organi Skupščine in Izvršnega sveta Skupščine SRS (Komisija Skupščine SRS za narodnosti, Komisija Skupščine SRS za mednarodne odnose, Komisija Izvršnega sveta Skupščine SRS za zunanje-politična vprašanja in narodnosti, Upravni organi: republiški sekretariat za mednarodno sodelovanje in Urad za narodnosti izvršnega sveta) naj bi se skladno s svojimi pristojnostmi operativno vključili v organiziranje znanstvene in raziskovalne dejavnosti na področju narodnostnih vprašanj in sicer neposredno [sprejemanje stališč, predlogov itd.] ali posredno preko sosveta za koordinacijo znanstvene in raziskovalne dejavnosti na področju narodnosti pri komisiji za manjšinska in izseljenska vprašanja RK SZDL Slovenije."

¹¹¹ V tej zvezi je bila med drugim omenjena petletna raziskovalna naloga o problematiki slovensko-madžarske dvojezičnosti v Prekmurju, ki jo je Inštitut za narodnostna vprašanja prijavil pri Raziskovalni skupnosti Slovenije leta 1975, in omenjen inštitutski projekt, ki bi "razčlenil problematiko šolstva v italijanskem učnem jeziku".

rodnosti v SR Sloveniji”,¹¹² je Komisija ugotovila, da je “narodnostna problematika še vedno premalo prisotna v raziskovalnih projektih znanstvenih inštitucij v SR Sloveniji in se razen omenjenih inštitutov drugi minimalno ali sploh ne vključujejo v to pomembno družbeno področje.”¹¹³

Kljub temu, da so leta 1975 sprejete temeljne teze o znanstveni in raziskovalni dejavnosti v SRS na področju narodnostnih vprašanj izrecno omenile le raziskovalno delo na področju sociologije, prava in demografije (t. 5; Inštitut za narodnostna vprašanja), oz. sociologije, ekonomije, prostorskega planiranja, prava, geografije, pedagogije in psihologije (t. 2: Univerza v Ljubljani), pozabile pa navesti zgodovinopisje in številne druge vede, je Janez Stergar, takrat tridesetletni zgodovinar z Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, ob koncu sedemdesetih let na znanstvenem srečanju v Zagrebu (“Sodobni teoretični pogledi na problematiko narodnih manjšin”, Zagreb 1979) še vedno lahko konstatiral trden primat historiografije. Prav zaradi tega, ker se je do konca osemdesetih let razmerje spremenilo v prid tkim. “mlajših ved”, velja citirati naslednjo ugotovitev iz njegovega referata: “Glede na celoto družboslovnih in humanističnih razprav o manjšinskih vprašanjih na Slovenskem lahko pribijemo, da zgodovinarji oziroma vsaj zgodovinska tematika (mnogi avtorji po študiju niso historiki) še vedno jasno prevladujejo. Historiografiji sledijo nekatere starejše znanstvene discipline, ki imajo delno tudi zgodovinski predznak: literarna zgodovina, zgodovina umetnosti, etnologija, jezikoslovje in geografija. Mlade znanosti – sociologija, sociolingvistika, politologija – so v očitnem zaostanku.”¹¹⁴

Referent, ki je paradoksalno že kmalu zatem ostal edini zgodovinar na Inštitutu za narodnostna vprašanja,¹¹⁵ je svojo trditev dokumentiral s poimenskim navajanjem impresivnega števila slovenskih historikov, katerih dela so obravnavala predvsem različne problemske vidike obstoja nemške manjšine na Slovenskem,¹¹⁶ bolj skromen pa je bil izkupiček del o italijanski in madžarski narodnosti.

* * *

¹¹² Na omenjenem inštitutu se je tri leta prej zaposlila sociolingvistka Inka Štrukelj, ki je pričela raziskovati probleme dvojezičnosti, družbene slojevitosti in mobilnosti.

¹¹³ Uresničevanje posebnih pravic italijanske in madžarske narodnosti in njihovih pripadnikov v Socialistični republiki Sloveniji / L'attuazione dei diritti particolari delle nazionalità italiana ed ungherese e dei loro appartenenti nella Repubblica Socialista di Slovenia / A Szlovén Szocialista Köztársaságban élő olasz és magyar nemzetiség és annak tagjai külön jogainak megvalósítása. Skupščina SRS, Ljubljana s. d., str. 17-18.

¹¹⁴ Janez Stergar, Problematika narodnih manjšin v slovenskem zgodovinopisju. Neobjavljen tipkopis.

¹¹⁵ Že leta 1965 je INV zapustil Branko Marušič, leta 1970 Janko Pleterski, Dušan Nečak leta 1980, Tone Zorn je prezgodaj preminul leta 1981, Andrej Vovko pa je inštitut zaradi “ideološke neprimernosti” moral zapustiti leta 1976 (gl. Stergar, Sedem desetletij ..., str. 34-36).

¹¹⁶ “Obstoj nemške manjšine v Sloveniji je tesno povezan z vprašanjem poselitve slovenskih dežel, razvoja etnične strukture in slovensko-nemške meje. Avtorji s tega kompleksa vprašanj so Milko Kos, Fran Zwitter, Bogo Grafenauer, Ante Beg, Janko Mačkovšek, Franjo Šedivy, Vasilij Melik, Ferdo Gestrin, Samo Pahor (sic!), Božo Otorepec, Vlado Valenčič, France Štukl, Matjaž Klemenčič, geografi Anton Melik, Svetozar Ilešič in Vladimir Klemenčič. Posebej za čas med obema vojnama in za NOB in ‘samomor’ nemške manjšine velja navesti že

Stergar je namreč ugotovil, da se italijanska manjšina pretežno opira "na dosežke historiografije, ki nastaja v Italiji, čeprav so po prizadevanju Središča za zgodovinska raziskovanja italijanske narodnosti v Rovinju že doseženi znatni premiki", z izjemo prispevka Albine Lük pa "zgodovinskih del o razvoju madžarske manjšine v Sloveniji skorajda ni".¹¹⁷

Vsekakor že kratek pogled v vsebino prvih osmih številke inštitutske revije "Razprave in Gradivo", v katerih je zajeto celotno obdobje petnajstih let med letoma 1960 in 1976, dejansko pokaže, da je z izjemo prispevkov E. Petriča, K. Jončiča in A. Bormea izrazito prevladovala tematika, povezana s položajem slovenskih narodnih manjšin v Avstriji in Italiji.¹¹⁸ Šele v deveti in deseti številki, ki je izšla v enem samem zvezku leta 1979, je bilo nekoliko več prostora posvečena tudi obema avtohtonima, zakonsko zaščitenima manjšinama v Sloveniji, med pisci prispevkov pa sta bila tudi dva njuna pripadnika, Ferenc Hajós in Egidio Opassi. Obsežni bibliografski pregled objav Inštituta za narodnostna vprašanja za obdobje 1958-1978¹¹⁹ nadalje pokaže, da so po številu objav, namenjenih izključno problematiki obeh zakonsko zaščitenih manjšin v Sloveniji izstopali zlasti trije inštitutski sodelavci: Drago Druškovič, sociolingvistka Albina Lük, ki je bila v letih 1975-1983 tudi predstojnica splošno-teoretične skupine, Ernest Petrič, strokovnjak za mednarodno pravno varstvo narodnih manjšin in avtor še danes temeljnega dela na to temo (Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin. Maribor, 1977).¹²⁰ Tem ugotovitvam, preverljivim na podlagi dostopnih bibliografij posameznih inštitutskih raziskovalcev, pa je potrebno dodati še pomemben *ca-veat*; v dokumentaciji, hranjeni v tekočem arhivu INV, je zbrano precejšnje število različnih elaboratov in ekspertiz, pa tudi zahtevnejših raziskovalnih nalog, ki ni-

* * *

omenjeno delo Dušana Bibra [Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, op. S. K.], knjigo Toneta Ferenc Nacistična raznarodovalna politika na Slovenskem (1968), nekaj prispevkov Toneta Zorna in *Kočevski zbornik* iz leta 1939." Navedenim so se do konca osemdesetih let pridružili še Janko Pleterski, Peter Vodopivec, Andrej Vovko, Franc Rozman, Vinko Rajšp, če se omejimo zgolj na pisce prispevkov v dvojezičnem zborniku *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941/ Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije 1848-1941*, Ed. Helmut Rumpel in Arnold Suppan, München 1988.

¹¹⁷ Stergar je imel očitno v mislih avtoričin "Oris položaja madžarske narodne manjšine v Prekmurju v obdobju 1918-1945", ki pa je izšel šele leta 1981 (gl. *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 35, 1981, 3, str. 279-286).

¹¹⁸ Zlasti v letih 1970-1976 je – kot opozarja tudi J. Stergar – mogoče govoriti o izrazito povečanem deležu "aktualnega strokovnega raziskovanja", pač v zvezi z "zaostritvami v slovenskem zamejstvu in to od petdesetletnice plebiscita z izdajo zbornika *Koroški plebiscit*, prek 'vojne za krajevne napise' na Koroškem leta 1972, tržaške manjšinske konference 1974, Osimskih sporazumov 1975, in 'ugotavljanja manjšine' v Avstriji ob koncu tega časa". – Stergar, Sedem desetletij ..., str. 34.

¹¹⁹ Prim. Biografije in bibliografije sodelavcev Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani za obdobje 1958-1978. *RiG*, 11-12, Ljubljana, 1980, str. 79-151.

¹²⁰ Sociolog Štefan Šoš se je v štirih letih asistentskega staža v inštitutski prvi raziskovalni skupini, oziroma do odhoda z inštituta leta 1980 prav tako posvečal položaju manjšin v pogojih jugoslovskega samoupravljanja; leta 1978 je v *Teoriji in praksi* objavil sestavek z naslovom "Posebne pravice narodnosti in samoupravljanje" in podnaslovom "Razmišljanje o eni izmed institucij afirmacije narodnosti kot subjekta socialističnega samoupravljanja", v *RiG* pa leta 1979 prispevek o stikih pripadnikov madžarske narodnosti z matičnim narodom.

koli niso ugledata luči v natisnjeni obliki, služila pa so predvsem ažurnemu seznanjanju različnih republiških političnih organov o različnih vidikih položaja obeh avtohtonih manjšin. Tako se je v leta 1980 izdani inštitutski brošuri z naslovom "Manjšine - most med narodi", avtorica prispevka o italijanski in madžarski narodnostni skupnosti v Sloveniji ("Italijanska in madžarska narodnost v Socialistični republiki Sloveniji") Albina Lük v posebni opombi, dodani zaključnim referencam, v zvezi z gradivom in podatki o italijanski narodnostni skupnosti v Sloveniji sklicevala prav na tovrstne "interne elaborate in študije" inštitutskih sodelavcev.¹²¹

Ko je v začetku osemdesetih vodstvo inštituta prevzel pravnik Silvo Devetak, ki je bil pred tem posebni svetovalec v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu za manjšine, balkansko sodelovanje in mejna vprašanja (1974-1978) in svetovalec Izvršnega sveta Skupščine SRS (1978-1981) se je INV vsekakor "bolj elastično prilagojeval potrebam družbene prakse", preučevanje različnih aspektov položaja madžarske in italijanske narodne manjšine pa je poleg vseh ostalih vsebin postajalo vse bolj del njegovega "železnega repertoarja".

Poleg samega Devetaka, pisca številnih prispevkov s tega področja, velja v tej zvezi omeniti zlasti Vero Klopčič, Albino Nečak-Lük, Sonjo Novak-Lukanović in Sašo Žabjek. Omenjeni avtorji so tako med drugim pripravili tudi dokument o položaju obeh zakonsko priznanih manjšin v Sloveniji, ki je nastal v okviru inštitutskega sodelovanja s Komisijo za kulturne in socialne zadeve Evropskega sveta (European Council) in kot del njene študije "o decentralizaciji kulturnih politik in o regionalnih in etničnih jezikih" v Evropi. Poročilo, sestavljeno na posebno povabilo Rinalda Locatellija, izvršnega sekretarja Konference o lokalnih oblasteh in regijah (Permanent Conference on Local Authorities and Regions) in v skladu z navodili omenjene komisije, je leta 1983 izšlo tudi v obliki inštitutske brošure z naslovom "The Italian and Hungarian Nationalities in the Socialist Republic of Slovenia. Some Characteristics of the Legal and Political Status as well as the Status of Language and Culture".

V preglednih bibliografijah inštitutskih objav za leta 1979-1986 in kasnejših bibliografskih prikazih za krajša obdobja, objavljenih v "Razpravah in gradivu", se

* * *

¹²¹ Gl. Manjšine - most med narodi. Ljubljana 1980, str. 41. - Najstarejši vir, upoštevan v avtoričinem sintetičnem pregledu, je bilo "Prekmurje" M. Slaviča (Ljubljana 1921). Med avtorskimi deli je iz perspektive leta 1980 poleg Slavičevega navedla še naslednje (po abecednem redu): J. Jeri, G. Kušej, S. Polič, The Special Statute (Annex to the London Memorandum of Understanding) and some elements of the legal situation of the Slovenian ethnic group in Italy and of the Italian in Yugoslavia. Ljubljana 1974; S. Jogan, A. Lük, Questione nazionale, posizione e diritti delle nazionalità nella Repubblica Socialista Federativa di Jugoslavia. Nazionalia IV, 1979, pp. 365-393; V. Klemenčič et al., Socialno geografska analiza narodnostno mešanega ozemlja v Prekmurju s posebnim ozirom na demografske razmere, Arhiv INV, 1964; M. Šlajpah, Knjižnice za pripadnike italijanske in madžarske narodnosti v SR Sloveniji. Referat na posvetovanju knjižničarjev v Mariboru, Arhiv INV, 1970; T. Zorn, Manjšinsko šolstvo v Prekmurju, Arhiv INV, 1971.

je delež objav, povezanih z madžarsko in italijansko "narodnostjo", izrazilo povečal, naraslo pa je tudi število prispevkov tistih ved, ki so bile po Stergarjevi oznaki še do konca sedemdesetih "v očitnem zaostanku". Sociolingvistki Albini Nečak-Lük, ki je leta 1984 doktorirala s temo "*Družbene razsežnosti dvojezičnosti na narodnostno mešanem območju Prekmurja*" in se po odhodu z Inštituta za narodnostna vprašanja na Pedagoški inštitut na Univerzi tudi tam posvečala problemom "funkcionalne dvojezičnosti" in slovensko-madžarske dvojezičnosti v Prekmurju, se je v začetku osemdesetih let pridružila mlada jezikoslovka Sonja Novak-Lukanovič s podobno tematiko, a z dodanim težiščem na tim. "vzgoji za sožitje", ki naj bi preko šolskega *curriculum*a vcepila osnovne vrednote "sožitja" tako pripadnikom večinskega naroda kot pripadnikom obeh manjšin – slednjim seveda z nekaterimi specifičnostmi v šolskih programih. Problematiki dvojezičnega šolstva ob madžarsko-slovenski meji se je strokovno posvečala tudi Renata Mejak, nekdanja direktorica Pedagoškega inštituta v Ljubljani, ki je leta 1977 opravila doktorat na FF Univerze Eotvos Lorant v Budimpešti, nato pa bila v letih 1986 do upokojitve leta 1990 kot svetovalka Izvršnega sveta Skupščine SRS oz. vlade RS razporejena na delo na INV.

Vse bolj je prihajal v ospredje tudi širši regionalni (Alpe-Adria) in meddržavni aspekt; vključenost manjšinskega vprašanja v uradne bilateralne stike in mednarodni kontekst je poleg Devetaka obravnavala tudi pravnica Vera Klopčič, ki je leta 1987 magistrirala z nalogo "Manjšine – most ali breme v meddržavnih stikih SFRJ z Avstrijo, Italijo in Madžarsko". Terenska, s pomočjo vprašalnikov izvedena raziskava v Gornjem Seniku in Dobrovniku je postala celo del meddržavnega sporazuma z Madžarsko. Obe strani sta se namreč zavezali, da bosta "podpirali neposredno sodelovanje Inštituta za narodnostna vprašanja iz Ljubljane in Državne knjižnice Maksim Gorki iz Budimpešte (člen 78)". Madžarska stran je "v ta namen zagotovila denar za '80 dni letno', na jugoslovanski strani pa je to meddržavno sodelovanje prepuščeno svobodni menjavi dela."¹²² Rezultat je bila knjiga "Madžari in Slovenci: sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji", ki je leta 1987 izšla pri ljubljanski založbi "Komunist".

V drugi polovici osemdesetih let je Theodor Veiter, honorarni profesor za splošno državoznanstvo, pravo beguncev in manjšinsko pravo na univerzi v Innsbrucku, v okviru obsežnega seznama inštitutov, raziskovalnih izpostav in raziskovalnih združenj "za regionalizem, federalizem in narodnostna vprašanja" slovenskim raziskovalnim ustanovam v svetovnem merilu odmeril sorazmerno ugleđen prostor. Taksativno, s kratkimi karakterizacijami in v naslednjem vrstnem redu je naštel naslednje raziskovalne organizacije in stanovska združenja, ki naj bi

* * *

¹²² Devetak, Silvo (ur.), Još, Rudolf (ur.), Madžari in Slovenci: sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji. Ljubljana: Komunist: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1987, str. 367.

se na Slovenskem ukvarjala z omenjenimi vprašanji: "Znanstveni inštitut filozofske fakultete na univerzi Edvarda Kardelja",¹²³ "Inštitut Milka Kosa pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti",¹²⁴ "Inštitut za narodnostna vprašanja",¹²⁵ "Inštitut za zgodovino delavskega gibanja",¹²⁶ "Raziskovalna skupnost Slovenije" (sic!),¹²⁷ "Slovenska akademija znanosti in umetnosti",¹²⁸ "Zavod za časopisno in radijsko dejavnost" (sic!)¹²⁹ in "Zgodovinsko društvo za Slovenijo".¹³⁰ S stališča avtorjeve osebne percepcije dejavnosti Inštituta za narodnostna vprašanja kot osrednje raziskovalne ustanove te vrste v Sloveniji je bilo morda indikativno, da inštitutskega preučevanja avtohtone madžarske in italijanske manjšine ni posebej izpostavil, ampak je inštitutski "železni" raziskovalni repertoar (kljub značilnem dodatku "aber auch in aller Welt") omejil "pretežno" ("vorwiegend") na slovenski manjšini v Italiji in Avstriji.

* * *

¹²³ "Dieses Institut an der philosophischen Fakultät der Universität Ljubljana für die 'Ethnologische Topographie des slowenischen ethnischen Raumes' befaßt sich in bereits zahlreichen Bänden mit dem Regionalismus des slowenischen Siedlungsraumes. Leitung: Janez Bogataj, Slavko Kremenssek, Franči Šarf." – Handbuch der Institute, Forschungsstellen und Forschungsgesellschaften für Regionalismus, Föderalismus und Nationalitätenfragen mit Einbeziehung auch ethnischer Komponenten von Flüchtlingsfragen. Zusammengestellt, bearbeitet und kommentiert von Theodor Veiter, Honorarprofessor für allgemeine Staatslehre, Flüchtlingsrecht und Volksgruppenrecht an der Universität Innsbruck. Muenchen 1988, str. 154. – Veiter je imel seveda v mislih projekt "Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja" v okviru tedanjega fakultetnega Oddelka za etnologijo, sedanjega Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo.

¹²⁴ "Leitung: Mag. Vinko Raisp. Beschäftigt sich mit aktuellen Regionalfragen." *Ibid.*

¹²⁵ "Leitung seit 1981: Mag. Silvo Devetak, Mitarbeiter: Prof. Dr. Ernest Petrič, Dr. Vladimir Klemenčič, Dr. Janko Jeri und diverse Fachleute in Kaernten und in Triest. Befasst sich vorwiegend mit Volksgruppenfragen in Italien und in Österreich, aber auch in aller Welt. Gibt die ausgezeichnete Halbjahreszeitschrift 'Razprave in Gradivo' (Abhandlungen und Dokumente) heraus (meist in Slowenisch, manchmal auch in Italienisch und Englisch)." *Ibid.*, str. 154-155.

¹²⁶ "Leitung: Dr. Franc Rozman. Befasst sich mit der Geschichte der Arbeiterbewegung, hierbei aber auch mit Minderheitenfragen." *Ibid.*, str. 155.

¹²⁷ "Diese 'Wissenschaftliche Gemeinschaft Sloweniens' gibt neuerdings auch eine Ethnologische Topographie des Slowenischen Volksbodens im 20. Jahrhundert' heraus (Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja) und untersucht den slowenischen Volksboden auch unter regionalen Gesichtspunkten. Hierbei gibt es auch eine grössere Schrift von Zmago Žmitek über die Gemeinde Gottschee/Občina Kočevje, die an sich zwar bis zur Vertreibung deutscher Siedlungsboden war, jetzt aber als slowenischer Siedlungsboden reklamiert wird. Verantwortlich für die Institutsleitung sind Janez Bogataj, Slavko Kremenssek und Franči Šarf." *Ibid.*, str. 156.

¹²⁸ "Befasst sich auch mit Fragen der Nationalitäten und des Regionalismus". *Ibid.*, str. 157 (krepki tisk v izvirniku). – Dejansko je leta 1985 prišlo do prve pobude za oblikovanje Odbora za preučevanje narodnih manjšin, ki je bil kasneje preoblikovan v Medakademijski odbor za preučevanje narodnih manjšin in narodnosti.

¹²⁹ "Leitung: Branko Žunec. Gibt den 'Pomurski Vestnik' für das Übermurgebiet (Pomurska, Prekmurje) heraus, wo auch Minderheitenfragen (Magyaren, Zigeuner/Romani) laufend behandelt werden, auch Regionalismusfragen." *Ibid.*

¹³⁰ "Dieser 'Geschichtsverein für Slowenien' unter Leitung einer grösseren Zahl von Historikern am Historischen Institut der Philosophischen Fakultät der Universität Ljubljana/Laibach, u.a. Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer und vor allem Vasilij Melik (Chefredakteur) gibt die Zeitschrift 'Zgodovinski časopis' (Historische Zeitschrift) heraus, die sich laufend auch mit aktuellen nationalitätenpolitischen Problemen befaßt. Wissenschaftlich hoch qualifiziert." *Ibid.*, str. 158.

Veiter, ki je kljub v visoki starosti še vedno veljal za "znanstveni inštitut" v eni sami osebi, pri kategorizaciji in posamičnih oznakah naštetih ustanov, njihovih vodstev in personalne sestave ni bil najbolj zanesljiv,¹³¹ nekaterih sprememb pa do izida priročnika preprosto ni mogel več upoštevati. Tako je, na primer, Silvo Devetak, ki je leta 1988 na univerzi v Sarajevu doktoriral z disertacijo "Manjine i Ujedinjene nacije - nove medjunarodnopravne tendencije" in istega leta na Dunaju objavil knjigo "The equality of nations and nationalities in Yugoslavia: successes and dilemmas", v novembru 1988 zapustil INV in v Mariboru ustanovil Evropski center za etnične, regionalne in sociološke študije, vodstvo inštituta pa je kot "v. d." prevzel Vladimir Klemenčič.

Konec osemdesetih let je s padcem berlinskega zidu prinesel konec komunističnih režimov v vzhodni in jugovzhodni Evropi, v začetku devetdesetih let pa tudi rojstvo "slovenske nacije" iz "stečajne mase" razpadajoče jugoslovanske federacije. Državna osamosvojitve je za enega izmed najmanjših evropskih narodov pomenila tudi prehod iz subnacionalne na nacionalno raven (i. e. raven subjekta mednarodnega prava), obe zakonsko zaščiteni "narodnosti" pa sta kljub spremembi državnega okvirja še naprej ohranili podedovano visoko raven manjšinske zaščite, čeprav v ustavi RS nista bili več eksplicitno navedeni kot konstitutivni populaciji. Na področju raziskovanja narodnega vprašanja so tektonske družbene spremembe s seboj prinesle tudi nujnost posodobitve nekaterih raziskovalnih konceptov in opustitve nič več aдекватne strokovne terminologije ("narodnost" je definitivno prenehala biti "subjekt socialističnega samoupravljanja", "dognanja marksistične znanosti" naenkrat niso bila več na ceni), skupni strokovni in raziskovalni forum, na katerem so bile evidentirane in artikulirane tovrstne potrebe in hkrati predlagane nove rešitve, pa sta predstavljali dve "etnični delavnici", ki ju je že leta 1989 ob sodelovanju slovenskih manjšinskih inštitutov iz zamejstva organiziral ljubljanski Inštitut za narodnostna vprašanja.

Ob tej priložnosti je Miran Komac predstavil "komparativni model proučevanja manjšin na obeh straneh slovenskih državnih meja" - tako imenovani "Komac-Sussičev model" - a tudi zamisel o odprtju podružnice inštituta v Prekmurju. V zvezi z načrtovano "etnično opazovalnico" v Lendavi je namreč dejal, da je v njej načrtovana nastavitve pripadnikov manjšin, "s čimer želimo trasirati pot prehoda - nekako tisto, kar je popularni politični žargon strnil v slogan 'manjšinamost med narodi' - manjšine od objekta razvoja v subjekt lastnega razvoja. Ne gre

* * *

¹³¹ Svojemu mestoma še preveč izčrpnemu seznamu bi moral dodati vsaj še Geografski inštitut pri Univerzi, prav tako pa ni omenil Inštituta za sociologijo in filozofijo na Univerzi, kjer je delovala Inka Štrukelj, ali Pedagoškega inštituta na Univerzi v Ljubljani, kjer je po odhodu z INV od leta 1984 dalje s svojim delom nadaljevala Albina Nečak-Lük. Številnih vsebinskih in drugih napak v izvirnem, v zgornjih opombah citiranem tekstu nisem popravljaj.

nam torej le za kopičenje znanja o manjšini, temveč tudi za povečevanje znanja manjšine o nji sami."¹³²

Če naj bi torej manjšina iz "objekta raziskovanja" postala "subjekt" tudi na tem področju, je Renata Mejak v referatu "Madžari v Sloveniji" opozorila na nekatere pomanjkljivosti pri dotedanjem preučevanju. Ugotovila je, da je bilo v preteklosti raziskovalno delo usmerjeno "predvsem k slovenski manjšini v Avstriji in Italiji, manj pa k Slovencem v Porabju in Madžarom v Prekmurju." Osredotočeno naj bi bilo predvsem na "vidne, manifestativne oblike in vsebine manjšinskega življenja", raziskave in ekspertize pa naj bi obravnavale predvsem "manjšinsko pravno regulativo."¹³³ Ugotovila je, da je bilo nekaj pomembnih raziskav sicer opravljenih na področju dvojezične šole in izobraževanja, ni pa bilo pomembnejših raziskav, "ki bi poskušale prodreti v 'ozadje vidnega', v miselni in čustveni svet Madžarov, v emotivno in psihološko strukturo narodne zavesti ..."¹³⁴

Hkrati je bilo ob tej priložnosti ponovno "ventilirano" vprašanje smiselnosti nadaljnje uporabe termina "narodnost" za narodni manjšini. Argumentacija v prid ponovni uvedbi starega termina "narodne manjšine" je bila podobna tisti, ki jo je že leta 1962 v "spreminjavalnem predlogu" k osnutku ustave predočil "znanstveni in strokovni kolegij Inštituta za narodnostna vprašanja", le da se ji je tokrat med drugimi (morda celo bolj tehtnimi) pridružil tudi argument, da je "majhno lepo".¹³⁵

Že v naslednjem letu je INV priredil okroglo mizo na temo "Narodnost - manjšina ali skupnost, urejanje, uresničevanje in varstvo narodnosti (narodnih manjšin) v Republiki Sloveniji", vsekakor zadnjo te vrste pred osamosvojitvijo Slovenije. Na njej so znova prišle do izraza ravnokar omenjene dileme.

* * *

¹³² RiG 23 (1. in 2. Etnična delavnica štirih inštitutov /zbornik predstavitev in razprav/ Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26 Ljubljana, Centro di ricerche storiche, Trg Mateotti 13, Rovinj/Rovigno, Slovenski raziskovalni inštitut, Via Gallina 5, Trst/Trieste, Slovenski znanstveni inštitut, Tarviserstrasse 16, Celovec/Klagenfurt). Ljubljana 1990, str. 102.

¹³³ *Ibid.*, str. 120.

¹³⁴ *Ibid.*, str. 121. – Še bolj kritičen je bil v svojem nastopu na simpoziju "Živeti z mejo. Materinščina, dejavniki osebne in skupnostne identitete", ki je potekal med petim in šestim junijem 1998 v Murski Soboti, direktor Zavoda za kulturo madžarske narodnosti v Lendavi, László Góncz. V enem prispevku je ugotavljal, da se je v "preteklih desetletjih kar nekaj strokovnjakov ukvarjalo z izgubo jezika in kodno menjavo. Nastajale so različne študije, katerih cilj je bilo izboljšanje položaja, ki se je slabšal tudi v času nastajanja teh študij ..." – L. Góncz, Otvire prizadevanj za ohranitev maternega jezika. Gl. *Narodne manjšine* 4. Živeti z mejo. Materinščina, dejavniki osebne in skupnostne narodnostne identitete. Zbornik referatov na znanstveno kulturnem srečanju v Murski Soboti 5-6 junija 1998. Ljubljana 2000, str. 67. V drugem prispevku pa je izrekel oceno, da "do konca osemdesetih let v bistvu nimamo študije, ki bi v vseh pogledih bila kritična in objektivna. Analize, poročila o stanju so – ne glede na to, ali jih je pripravljajal notranji (neposredno prizadeti) ali zunanji (praviloma neposredno ne prizadeti) avtor, so s sedanjega stališča bolj zgodbe o uspehu, kot objektivno ogledalo, postavljeno pred madžarsko skupnost ob Muri. To je sicer značilen pojav v času enostrankarskega sistema." L. Góncz: Položaj prekmurskih Madžarov po spremembi sistema (Stanje narodne zavesti Madžarov). *Ibid.*, str. 84.

¹³⁵ *Ibid.*, str. 120.

Renata Mejak je ponovila svojo epistemološko kritiko dotedanjega raziskovanja, za katerega naj bi bil značilno predvsem osredotočanje na kognitivno dimenzijo sodelovanja manjšine z matico in kvantitativni, torej merljivi vidik tega sodelovanja, zanemarjena pa afektivna in vrednostna dimenzija tega odnosa.¹³⁶ Ponovno se je zavzela tudi za ponovno uvedbo termina "narodna manjšina", ki naj bi v "demokratski pluralistični družbi, kjer tudi manjšini pripada pomembno mesto v družbi", ne imel več "negativnega prizvoka".¹³⁷

V tem pogledu se ji je v veliki meri pridružil tudi Janez Dular, po prvih demokratičnih volitvah minister brez listnice v prvi Demosovi vladi, zadolžen za stike s Slovenci po svetu. Dular, ki se je predhodno na oddelku za slovanske jezike FF v okviru sociolingvističnih študij ukvarjal tudi z položajem jezikovnim položajem madžarske manjšine v Sloveniji, je med drugim izrazil prepričanje, da nacionalna država "v Evropi nikakor ne bo tako hitro odmrta", skliceval pa se je tudi na popolno odsotnost študij, ki bi dokazovale tezo o pejorativnem značaju termina "narodna manjšina": "Kolikor vem, tudi ni še nihče izpeljal statistične raziskave oz. dokazovanja, da beseda manjšina (v slovenščini) asociira slabšalnost ali manjvrednostne komplekse ali pa da sugerira restriktivnost pri dajanju ali uveljavljanju pravic. Če bi hotel biti nekoliko prisiljeno duhovit, bi celo rekel, da so mogoče prav pozitivne asociacije. Manjšina, t.j. ljubkost, ipd., da ne govorim o angleškem 'small is beautiful' - Poleg tega ne moremo mimo dejstva, da je to priznan mednarodnopravni izraz, stilsko čisto nevtralen ....". Omenil je sicer možnost koeksistence obeh terminov (narodna manjšina, narodnost) in poudaril, da je potrebno upoštevati "mnenje in občutje prizadetih ljudi", vendar "s premislekom, tudi nasprotno argumente je treba pretehtati, da bomo spreminjali razmere, ne pa besede."¹³⁸

Po drugi strani je France Bučar, predsednik prvega slovenskega demokratično izvoljenega parlamenta, že v uvodnem pozdravu priznal, da ga pojem narodne manjšine "v določeni meri vsaj iritira".¹³⁹ Njegova uporaba naj bi namreč pomenila pristajanje na "ideologijo nacionalne države", že sam izraz pa naj bi bil "če že ne degradirajoč, pa vsaj v neki meri izraz, ki pomeni določeno zaostalost v gledanju, predvsem pa tudi v razvoju. Zato mislim, da je treba vprašanje obravnavati prav s tega vidika nove Evrope, tudi kar zadeva narodnostne skupine. Če vzamem za primer recimo Italijane, Istrane italijanske narodnosti. Oni niso nikakršna manjšina, če jih gledamo s tega vidika. So avtohtoni prebivalci. In če smem neko-

* * *

¹³⁶ Dr. Renata Mejak: O vprašanih sodelovanja narodne manjšine z matico. V: Narodnost- manjšina ali skupnost, urejanje, uresničevanje in varstvo narodnosti (narodnih manjšin) v Republiki Sloveniji. *RiG* 24. Ljubljana 1990, str. 91.

¹³⁷ *RiG*, 24, str. 63.

¹³⁸ *Ibid.*, str. 64.

¹³⁹ *Ibid.*, str. 13.

liko v šali reči, so bili pred nami na tem teritoriju; razen, če vzamemo Borovo koncepcijo o Venetih, potem so kvečjemu naši konkurenti.”¹⁴⁰

Bučar, v veliki meri oče ustave leta 1991 nastale slovenske države, se je v tej zvezi opravičil tudi zaradi demokratičnega deficita predhodnega jugoslovankega režima: “... Moram namreč priznati, da imam nekoliko slab občutek, celo nekoliko občutek krivde nasproti Italijanom v Istri; ne zaradi hotene politike, ki bi bila proti njim, ampak zaradi celotne klime in družbene ureditve, ki jo je sprožila prejšnja ustava, ki je praktično vsaj v svojih končnih posledicah škodovala sleherni manjšini, tako narodnostni kot vsaki drugi. In v takem primeru je nujno, da so bile vse manjšine na slabšem, kot bi sicer bile v neki demokratični ureditvi. Če hočemo resnično zaščititi ljudi, ki govorijo drugačen jezik, – kar je najbrž več ali manj skoraj vse, kar nas razlikuje, če nekoliko pretiram, – potem mislim, da tega namena nikakor ne dosežemo samo z raznimi ustavnimi kautelami, ampak predvsem s celotno drugačno demokratično naravnostjo države. Upam, da bomo prav to, ta cilj, dosegli z ustavo; vsaj mislimo ga doseči.”¹⁴¹

Dejstvo, da je bila v vprašanju izbire med terminoma “narodna manjšina” in “narodostna skupnost” v ustavnem tekstu na koncu vendarle odločilno stališče predstavnikov italijanske in madžarske narodnosti, da je skratka obveljalo subjektivitetno načelo *nihil de nobis, sine nobis* in je bila tolikokrat deklarirana “subjektiviteta” manjšin spoštovana tudi v postopku sprejemanja ustavnega teksta, je bilo vsekakor dobra popotnica na začetku slovenske poti v državno samostojnost.

Še pred nastopom velikih geopolitičnih sprememb v samem srcu srednje Evrope (združitev obeh Nemčij, krvavi razpad jugoslovanske federacije in miren razhod Čehov in Slovakov), je ponovno oživelo tudi zanimanje za usodo nemške manjšine na Slovenskem. Leta 1988 je v sodelovanju z avstrijskimi zgodovinarji izšel dvojezični zbornik “Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941/ Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije 1848-1941” (Ed. Helmut Rumpler in Arnold Suppan, Muenchen 1988), v začetku devetdesetih let pa se je na Inštitutu za narodnostna vprašanja pričel sondažni projekt “Nemci na Slovenskem”, ki je bil leta 1993 uspešno zaključen, nato pa je doživel nadgraditev v obliki projekta “Nemci” na Slovenskem 1941-1955, izvajanega v okvirih Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani. Na inštitutu se je po osamosvojitvi Slovenije tudi v zvezi z zahtevami po njenem ponovnem priznanju, a predvsem zaradi velikega števila slovenskih državljanov srbske, hrvaške in drugih narodnosti bivše Jugoslavije, pričela razprava o “novih” manjšinah, na prelomu tisočletja pa je bila izražena tudi radikalna epistemološka kritika na račun

* * *

¹⁴⁰ *Ibid.*

¹⁴¹ *Ibid.*, str. 13-14.

“afirmativnosti in pozitivizma” strokovnih nazorov, “ki se brez kakršnekoli refleksije drži meja legalno pripoznanih nacionalnih manjšin ...”¹⁴²

Inštitutska sodelavka, antropologinja Irena Šumi, je kritično premotritev vsakršnih emanacij slovenskega “primordialnega” nacionalizma in slovenskega “pravnega reda avtohtonizma”, ki naj bi predstavljal zgolj alibično zrcalno sliko in “decidirano etično naložbo” prvega, ilustrirala z ugotovitvijo Rastka Močnika o obstoju “zelo tenke” elite “teoretskih proizvajalcev”, ki naj bi prevzemala taktiko “institucionalne gverile” in izkoriščala “nasprotnikove ideološke predsodke (da naj bi bile naravoslovne in matematične teorije praktično koristne, humanistika pa naj bi nekako pomagala k narodni stvari)”,¹⁴³ “premnogim izvedencem v tradiciji slovenskega narodnega vprašanja” pa je odrekla celo ta temeljni uvid in jih relegirala v kategorijo tistih, ki “... prisilnosti svojega naziranja ne prepozna, temveč ga vigorozno reproducira”.¹⁴⁴ Po avtoričini analizi, ki ji ne gre odrekati pirandelovskega navdiha, naj bi bila “silovita ironija s stališča takega esencializma” v tem, “da svoj osrednji eshatološki cilj, ‘narodno stvar’, pač ‘slovensko narodno vprašanje’, močno ogrožajo njegovi privrženci sami z ustvarjanjem plitvih, krožno argumentiranih vzporednic ljudskim teorijam, v katerih akterja, ki ga tako zelo iščejo, kratko malo ni, z obzorja pa izgine celo tisti akter, ki bi lahko zastopal primordialistovo srečno najdenino: ‘manjšinec’ sam.”¹⁴⁵

Čeprav lahko domnevamo, da je avtorica s “srečno najdenino” mislila predvsem na slovenskega “manjšinca” v zamejstvu, bi se na prvi pogled lahko celo zdelo, da je omenjeni pirandelovski paradoks resnično na delu tudi v primeru italijanskih in madžarskih “manjšincev” v Sloveniji; medtem ko rezultati uradnih štetij namreč kažejo, da število pripadnikov obeh “legalno pripoznanih” manjšin že nekaj časa konstantno upada, se število razprav in prispevkov, ki iz vseh mogočih parametrov in z uvedbo številnih novih metodoloških prijemov analizirajo najrazličnejše pojavnne oblike njune manjšinske eksistence (vključno z etnično vitalnostjo) skorajda eksponencialno povečuje. Pogled na spletne strani, kjer so zabeležene bibliografije slovenskih raziskovalcev v slovenskem in tujih jezikih, kaže, da je *summa* tovrstne produkcije zgolj v poslednjem desetletju dvajsetega stoletja presegla skupni seštevek preteklih štirih desetletij, trend, ki se na “nižjih”, delegiranih ravneh raziskovanja kaže tudi v velikem številu fakultetnih diplomskih

* * *

¹⁴² Irena Šumi, *Kultura, etničnost, mejnost*. Ljubljana 2000, str. 128.

¹⁴³ Tanka elita, ki sicer ima potreben uvid, naj bi se s tovrstno mimikrijo šla neke vrste faustovski pakt, saj naj bi vnašala “moment hipokrizije v samo institucionalno ureditev teoretskega dela” in s tem dejansko postala ranljiva “za institucionalizirano moč, ki jih poslej lahko izsiljuje s kršitvijo pravi!”. Op. cit., str. 133.

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Ibid., str. 134

nalog s tovrstno tematiko, pa ne kaže znamenj upadanja niti v zadnjih štirih letih tretjega milenija.¹⁴⁶

Osem desetletij po ustanovitvi Manjšinskega inštituta v Ljubljani torej lahko retrospektivno ugotovimo, da preučevanje zakonsko priznanih narodnih manjšin v nasprotju s slovensko manjšinsko populacijo v Italiji, Avstriji in na Madžarskem nikakor ni ves čas sodilo med samoumevne, kaj šele privilegirane teme v tradiciji slovenskega narodnega vprašanja. V času Kraljevine Jugoslavije je v zvezi z dejavnostjo Manjšinskega inštituta v Ljubljani od srede dvajsetih do začetka štiridesetih let dvajsetega stoletja sicer mogoče govoriti o elementih tovrstnega preučevanja, ki je zlasti "zanimalo tedanje oblasti", po daljšem premoru pa se je raziskovalna pozornost, posvečena madžarski in italijanski manjšini, znatno povečala in interdisciplinarno diverzificirala šele v začetku šestdesetih let, zatem v sedemdesetih in osemdesetih letih konstantno naraščala, v letih po državni osamosvojitvi Slovenije in pred njenim vstopom v Evropsko unijo pa dosegla dotlej nepreseženi vrhunec.

* * *

¹⁴⁶ Hkrati je poleg obeh zakonsko zaščiteneh manjšin precej večje pozornosti deležna tudi romska etnična skupina, prav tako omenjena tudi v ustavi RS.